

УНИВЕРСИТЕТ ЗА НАЦИОНАЛНО И СВЕТОВНО СТОПАНСТВО

КАТЕДРА „МЕЖДУНАРОДНИ ОТНОШЕНИЯ“

АВТОРЕФЕРАТ

на

Дисертационен труд

**за присъждане на образователна и научна степен „доктор“ по научна специалност
05.11.02 Политология (Външна политика и международни отношения)**

на тема:

**УПРАВЛЕНИЕТО НА ЕВРОПЕЙСКОТО ВЪЗДУШНО
ПРОСТРАНСТВО И ТРАНСФОРМАЦИЯТА НА СУВЕРЕНИТЕТА В
КОНТЕКСТА НА МЕЖДУНАРОДНИТЕ ОТНОШЕНИЯ**

Бианка Валериева Тошева-Пешева

Докторант, Катедра Международни отношения – УНСС

Научен ръководител

доц. д-р Пламен Маринов Ралчев

София, 2024 г.

УВОД

В контекста на увеличаващия се трафик във въздушното пространство в Европа и света като цяло, управлението на въздушното пространство се превръща във фактор с все по-нарастващо значение. Преломен момент в тази насока са атентатите в САЩ срещу Световния търговски център от 2001 г., както и нарастващите ефекти от глобализацията - в икономически и социален аспект. Проблемите и предизвикателствата, свързани с управлението, оптимизацията, контрола и мониторинга на въздушното пространство, го превръщат в обект на изследване от особен интерес.

Спецификата на разглежданата тематика я поставя сред интересните изследователски полета, които представляват изследователски интерес във военно-политически контекст. В голяма степен това е валидно и по отношение на българската научна литература по въпроса. Проблемите и предизвикателствата, пречупени през призмата на гражданската авиация, имат по-слабо застъпено място в научно познание. Поради тази причина разработките в тази насока, които разглеждат конкретната проблематика извън военно-политическия контекст, са основно насочени към анализ в детайл на законодателната рамка и регулационните процеси или са тясно обвързани с технически специфики, свързани с аеронавигационното обслужване. Същевременно значимостта на авиацията в съвременния свят става и ще продължава да бъде все по-голяма, независимо от появата на големи събития като здравни пандемии, финансови и икономически кризи. За това спомага развитието на технологиите, съчетано с динамичността и отвореността на новите поколения граждани на света, за които пътуването или работата до всяка точка от планетата е по-скоро нормалност отколкото изключение и за които езиковата бариера не съществува или е много по-лесно преодолима. През последните няколко десетилетия, благодарение освен на технологичното развитие в авиацията, но и на създаването на нискотарифните превозвачи¹ и респективно смекчаване на регулациите в сектора и неговата

¹ Терминът “нискотарифен превозвач” (low-cost carrier) е употребен за пръв път в САЩ, когато през 1949 бюджетната авиолиния Pacific Southwest Airlines (LUV) (PSA) осъществява своите първи полети. Същинското революционизиране на пазара на нискотарифни превозвачи се случва почти четвърт век по-късно, през 1973 г., когато базираната в Далас Southwest Airlines (LUV) стартира дейност. Тенденцията се пренася в останалия свят между 1990 и 2000 г. Виж:

либерализация, значително се увеличава интензивността на въздушния трафик между държавите. Това предполага и нарастваща необходимост от преосмисляне и оптимизация на процесите, свързани с управлението на въздушния трафик на наднационално ниво. В този ред на мисли изследването и дискусиата за трансформацията на суверенитета следва да имат своето място в съвременния контекст. В единното управление на въздушното пространство чрез Единното европейско небе – една инициатива, която, при успешно изпълнение и надграждане, ще е ключов елемент за развитието на държавите в контекста на осигуряване на благоприятна среда за политическо и социално сътрудничество и икономически растеж на ЕС като обединение, но и ще засили влиянието му като агент в международните отношения.

Управлението на въздушното пространство, осигуряването на международни стандарти, както и регулирането на контрола върху него, са въпроси, които се развиват в международната общност в контекста на развитието на авиацията. Интересна остава зависимостта, която съществува между динамиката в управлението на въздушното пространство и трансформацията на понятието за суверенитет. С увеличаването на въздушния трафик в рамките на гражданската авиация, държавите по необходимост делегират функционални отговорности на наднационални организации, опериращи в областта на авиацията, независимо че “всяка държава има пълен и изключителен суверенитет върху въздушното пространство над своята територия”². Но поради високотехнологичния характер на сектора, на значителните икономически интереси, които засяга, и на чувствителната информация по отношение на националната сигурност, с която борави, управлението на въздушното пространство е процес, белязан от постоянен сблъсък на идеи, виждания и интерпретации от заинтересованите страни. Така системите, свързани с реализацията му, могат да бъдат определени като част от критичната инфраструктура за една държава. Способността на инфраструктурата да поддържа общност на материално ниво насочва вниманието към тяхното социо-политическо измерение. Изследвания в областта на науката, технологиите и обществото стигат до там, че разгръщат инфраструктурата като средство за

<https://www.aerotime.aero/articles/30498-first-low-cost-carrier-in-the-united-states> и <https://www.investopedia.com/articles/investing/022916/economic-analysis-lowcost-airline-industry-luvdal.asp>

² чл. 1 от Чикагската конвенция от 7 декември 1944 г.

реконцептуализация на политическите виждания и формулиране на конкретни политики³.

Всяка една държава цели опазване и защита на своите граници – независимо от тяхното физическо измерение – сухоземни, водни или въздушни. Същевременно с развитието на глобалните процеси в икономически, политически и социален аспект, разбиранията за национална държава и държавен суверенитет са в процес на продължаваща трансформация. Ключова роля за това на територията на Европа има Европейският съюз, като *sui generis* наднационална организация без аналог в света. След края на Студената война и в голяма степен през последните две десетилетия държавите в ЕС, в отношенията помежду си, са в постоянен процес на модификация и адаптация на възприятията си за визията за бъдещето на Съюза в различни области. Това е резултат от динамиката във взаимодействията между заинтересованите страни във връзка с реализацията на конкретни политики.

Промените и приспособяването в международната среда са допълнително повлияни от бурното развитие в комуникационния обмен и респективно в технологиите. Значителен принос за това има Чикагската конвенция от 7 декември 1944 г., отнасяща се до международната гражданска авиация. Тя регулира правото на суверенните народи да контролират своето въздушно пространство. Няколко години по-късно, в края на 50-те години, първите ранни форми на европейско сътрудничество в областта на управлението на въздушното пространство водят до създаването на Евроконтрол. Именно възможността за осъществяване на бързи полети с търговска цел спомага за припознаване на УВД като въпрос от транснационална значимост от западноевропейските правителства. По този начин в Западна Европа се заражда създаването на регион от въздушно пространство, контролиран от единен орган. С това се поставя началото на един изключително важен процес на консолидиране на въздушното пространство, резултат от склонността на държавите да отдават своя суверенитет в чувствителни за тях области в името на специфични индивидуални и колективни ползи. Същите са водени от стремежа това да доведе до повишаване на тяхното значение в международната система от взаимодействия.

³ Lawless C. (2020), "Assembling airspace: The Single European Sky and contested transnationalities of European air traffic management", *Social Studies of Science*, Том 50, Изд. 4, стр. 680-704, SAGE journals, <https://doi.org/10.1177/0306312720920704>

В настоящата дисертация всички тези процеси на регулиране на въздухоплаването в Европа ще бъдат разгледани през призмата на това в каква степен те са повлияни и зависими от склонността на държавите да отдават суверенитет. В този смисъл отдаването на суверенитет е необходимо условие за консолидирането на въздушното пространство над Европа. Но от друга страна, ако държавите не са склонни да правят нови крачки към отдаване на още суверенитет, това може да забави процесите на интеграция във въздушното пространство и да затрудни управлението на въздушното движение. Затова в настоящата дисертация отношението на държавите към суверенитета е разглеждано като независима променлива, която от своя страна може да влияе върху зависимата променлива – интеграционните процеси по отношение на управлението на въздушното пространство. В първите две глави ще бъдат разгледани именно въпросите за суверенитета и отношението на държавите към него – първо в теоретичен план, а после и с оглед актуалните процеси в ЕС. В трета глава ще се проследи как това променящо се отношение на държавите към суверенитета се е отразило върху инициативата за създаването на Единно европейско небе. На пръв поглед може да изглежда парадоксално, че дисертацията посветена на управлението на европейското въздушно пространство отделя толкова голямо внимание на процесите на трансформация на понятието суверенитет. Причината за този съзнателен избор е, че първоначалният анализ на интеграционните процеси в европейското въздушно пространство ясно показва, че динамиката в тези процеси трудно може да бъде обяснена без задълбочено изследване на променящото се отношение на европейските страни към суверенитета в съвременната изпълнена с кризи и предизвикателства епоха.

Функционирането и развитието на наднационална организация, каквато е Европейският съюз (ЕС) и постепенното увеличаване на степента на отдаване на суверенитет на всяка една от държавите, които членуват в него, е интересен за проследяване феномен. Това е валидно както по отношение на общия поглед върху тези процеси като явление, приемайки държавата включително и като “исторически израснала и глобално разпозната форма на организация на жизнена политическа общност”⁴, така и разбирането им през призмата на конкретните политики, отнасящи се до управлението на европейското въздушно пространство.

⁴ Decision by the German Constitutional Court on the Treaty of Lisbon (30 June 2009), https://www.cvce.eu/en/obj/decision_by_the_german_constitutional_court_on_the_treaty_of_lisbon_30_june_2009-en-8facbcac-b236-47c8-9db3-e2199d825cfb.html

Настоящото изследване поставя фокус върху разбирането на процесите, свързани с трансформацията на концепцията за суверенитет и склонността на държавите да предоставят суверенни права в контекста на членството им в ЕС. Същевременно транснационалният характер на управлението на въздушното пространство и неговата технологична и организационна сложност представляват значително предизвикателство пред държавите и ясно показват както предимствата при отдаването на суверенитет, така и някои рискове. То поставя въпроси, свързани с динамиката и противопоставянето между склонността на последните да поддържат контрол върху въздушното им пространство и осъзнатата необходимост от наднационално сътрудничество. Развитието на серията от правни и регулаторни инициативи, познати като Единно европейско небе, целят реформирането на управлението на европейското въздушно движение към интегрирана система, която да го организира по начин, по който да увеличи ефективността. Това от своя страна предполага постепенно премахване на контрола от страна на националните държави - комплексна задача с решение, което не може да намери финален израз поради чувствителността на темата вече повече от две десетилетия.

Обект на изследване

Обект на изследването е концепцията за суверенитет и трансформацията на тази концепция в контекста на участието на държавите в ЕС.

Предмет на изследване

Предмет на изследването е как трансформацията на концепцията за суверенитет влияе върху процесите на управление на европейското въздушно пространство.

Основен изследователски проблем

Европейският съюз съществува от десетилетия и още в началото на съществуването си европейските страни са постигнали съгласие за отдаване на суверенни права в сферата на икономиката към наднационалните институции. Управлението на въздушното пространство има тясна връзка с икономическите процеси и логичното е държавите лесно да се съгласят за съвместното му управление. Практиката обаче показва, че усилията за интеграция в тази област се сблъскват с редица проблеми и напредъкът е много бавен. Обяснение може да се търси в две насоки. От една страна спецификата на самото въздушно движение може да налага

определени технически пречки пред съвместно управление. Друго възможно обяснение е, че управлението на въздушното движение има не по-малко значение и за сигурността на държавата и затова държавите са много по-сдържани към отдаването на суверенитет в тази област. Настоящото изследване ще потърси отговор на въпроса коя от тези причини има по-голяма тежест за бавното развитие на интеграционните процеси в европейското въздушно пространство.

Изследователски въпроси, на които ще бъде търсен отговор

- Какво е значението на суверенитета за държавите в съвременния свят?
- По какъв начин трансформацията на суверенитета влияе на интеграционните процеси в ЕС?
- Дали и до каква степен държавите членки на ЕС са готови да се адаптират към необходимостта от трансформация на суверенитета си в името на един политически по-значим Съюз в международните отношения?
- Кои са факторите, които водят и могат да доведат до серия от отделящи се от Съюза държави?
- Ще промени ли перспективата за дезинтеграционни процеси в ЕС поведението на държавите по отношение на склонността им да отдават суверенитет на ЕС?
- Как държавите в ЕС се справят с управлението на въздушното пространство в контекста на необходимостта от гъвкаво разбиране за суверенитет?
- Какво е значението на имплементацията на единното управление на европейското въздушно пространство за изграждане на политическа идентичност и сила на ЕС в глобалната среда ?

Цел на дисертацията

Целта на дисертационното изследване е да се добие познание по отношение на склонността на държавите в ЕС да предоставят суверенни права, включително и по отношение на управление на въздушното пространство. В този смисъл се търси значението на концепцията за Единно европейско небе, като функционален модел за надграждане на наднационалното сътрудничество в рамките на ЕС за разбирането на горепосочените процеси.

В допълнение, изследването е насочено към подобряване и постигане на по-добро ниво на систематичност и образност при артикулирането с данни и получените резултати от една страна, а от друга – да постави основата на бъдещи изследователски задачи в по-широк мащаб, които да надградят и обогатят научното знание в областта. О разбирането на автора за значимостта на едно научно изследване, особено в областта на международните отношения, произтичат няколко важни фактора – какъв е неговият принос в научен аспект, какъв е неговият принос в практико-приложен аспект и до колко това изследване може да достигне до максимален брой хора, които имат потенциала и реалната възможност да осъществят промяна на база на неговите резултати. Комуникацията на изследователя (имплицитно чрез подбрани езикови средства в текста) с потенциалната му аудитория е изключително важна, както и силата на езика, който използва, за да привлече внимание и да предизвика реакция в по-широк обхват, по подобие на начина, по който конструктивизмът в международните отношения предполага.

Задачи на дисертационното изследване

С оглед на гореизложеното, основните изследователски задачи са насочени към значението и ролята на трансформацията се суверенитет за държавите и в частност за тези в ЕС. Поставен е фокус върху концепцията за Единно европейско небе, управлението на въздушното пространство и трансформацията на суверенитета като специфична сфера, в която необходимостта от адаптация на разбирането за суверенитет на съвременните държави се сблъсква с проблеми от различно естество. Измежду тях са идентифицирани три основни проблема: склонността на държавите към протекционизъм спрямо въздушното пространство, необходимостта от адаптивност към новите технологии и икономическото развитие, както и необходимостта от активни действия по отношение на опазването на околната среда.

С оглед на гореизложеното са формулирани следните задачи:

- Представяне на научното познание в областта на изучаването на суверенитета и формиране на познание по отношение на съвременната му роля при участието на държавите в международните отношения;

- Дефиниране на суверенитета в контекста на развитие на интегритета и силата на ЕС в международната среда;
- Търсене на подходи за обяснение на различните състояния в международната среда в контекста на трансформацията на суверенитета и на променливите, които го определят;
- Изследване на ролята и значението на Единното европейско небе, успехите и предизвикателствата пред неговата реализация и значението му в процеса на преосмисляне на държавния суверенитет и засилване на наднационалното сътрудничество в ЕС.

Основна теза

Поведението на държавите в ЕС се определя от склонността за отдаване на суверенни права в различни области, което зависи от взаимодействието, идеите и идентичностите, които са създали. Икономическото, политическото и социално сближаване на държавите е дълъг процес, в който отдаването на суверенни права, присъщи на националната държава, е важна стъпка към успешно постигане на заложените цели. В съвременния свят, средата, в която се реализират международни отношения, се определя от различни участници, които не се ограничават само до самите държави. Значение могат да окажат наднационалните организации, различни секторни агенти и представители на конкретна индустрия.

В този смисъл динамиката на държавния суверенитет в областта на въздушното пространство се повлиява съществено от наднационалното сътрудничество в тази област и по-конкретно от развитието на инициативата ЕЕН. Нейното значение и успех се превръщат в движеща сила за преосмисляне на държавния суверенитет.

Изследователски подход и методология

Дисертационното изследване се основава на аналитичен прочит през призмата на различни подходи за изследване на международните отношения, с оглед на многообразния и комплексен характер, определящ трансформацията на суверенитета и специфичната роля на политиките за управлението на европейското въздушно пространство в тази връзка. Приложен е интердисциплинарен подход с включване на редица подходи от конструктивистката теория в международните отношения. За реализация на изследването, значение оказват както конструктивистката онтология,

така и интерпретативистката епистемология, основно във втора и трета глава на дисертационния труд. Това произтича и от търсенето на обяснение на процесите, свързани с поведението на държавите и адаптацията им по отношение на променящите се условия от наднационален характер. Отделено е внимание върху анализа на официални доклади на институции на ЕС и статистическа информация, съотносими към поставените изследователски задачи.

По подобие на начина, по който медицината разглежда тялото като система от взаимосвързани компоненти, които е необходимо да работят в синхрон, за да може да функционира пълноценно, така и държавата е разгледана като система от свързани компоненти, от чиито комплексни взаимодействия зависи благосъстоянието на нейните съставни части и участници и респективно нейното значение в сложната система от международни отношения. Разбирането за ключовите предимства и ресурси на всеки един от агентите в държавата и постигането на хармонизация при определяне на степента на значимост на провежданите политики, произтичащи от горното, както във вътрешната и така и във външната среда, създава основните предпоставки за просперитета на държавите. В този контекст основно значение имат възприятията на държавата чрез своите представители за това как да балансира усилията и енергията влагани в краткосрочните и дългосрочни поставени цели и как да не отклонява съществените и да забавя решаването им в следствие на некомпетентност, страх от електорален провал или натиск от трети страни. В международната среда, особено в сложни организационни структури, какъвто се явява и ЕС, постигането на този баланс е значително по-трудна задача, което предполага използването на по-голям набор от теории в опит да се обясни поведението на държавите и да се изработи по-комплексен модел, чрез който да се обяснят процесите и тяхната динамика при вземането на решения и тяхното последващо прилагане. Социалният, икономически и политически аспект, застъпени в изследването на международните отношения, спомагат за постигането на по-голяма свобода в избора на похвати за анализ, но от друга страна поставят трудна задача за недвусмислено доказването на постигнатите резултати. Средата, в която оперират държавите, дори и в най-специфичната сфера е обусловена от взаимодействието на безкраен набор от променливи. Те са определени най-вече от всестранността на човешката природа, разкъсвана често между рационалност и емоционалност, което предполага и необходимост от познания в по-широк кръг от области. Насочеността на темата предполага и изследователско търсене отвъд

установените логически и по-широко разпространени мисловни конструкции. Взети са предвид значението на възприятията и интерпретациите на отделните групи заинтересовани страни по отношение на управлението на европейското въздушно пространство, в контраст с формалното им представяне в официално публикуваните документи.

Ограничения при реализация на изследването

Предизвикателствата и ограниченията пред реализацията на конкретното изследване са разделени в три основни направления - по отношения на специфики на предмета и обекта на изследване, географски и времеви.

- Ограничения по отношение на предмета и обекта на изследване

Проблемите, свързани с концепцията за суверенитет са силно застъпени в научната литература, включително е обърнато внимание на въпроси, свързани със спецификите, определящи потенциала за трансформация и дори необходимостта от реконцептуализация. Съществуват изследвания и анализи посветени както на правните аспекти, така и на политически и социални измерения на концепцията, включително и в контекста на международните отношения и сътрудничество. Същевременно с това са слабо застъпени или почти отсъстват работи, насочени към анализ и търсене на взаимовръзки и влияния между политиките и регулациите, свързани с управлението на въздушното пространство и суверенитета в Европа и в частност в ЕС. Това е в контраст с все по-значимата роля на авиационния сектор и развитието на въздухоплаването и разбирането на управлението на въздушното движение като ключова транснационална инфраструктура и движеща сила за съвременните процеси на интеграция и глобализация⁵.

Също така, въпросите относими към въздухоплаването засягат област, строго регулирана и натоварена с технически и оперативни детайли, която може да бъде разбрана по-добре чрез дълбочинен поглед върху същността на материята и чрез търсене на експертиза от лица с професионален опит и разбиране на проблематиката. Това само по себе си изисква концентрация на внимание и енергия в търсене на

⁵ Lawless C. (2020), "Assembling airspace: The Single European Sky and contested transnationalities of European air traffic management", *Social Studies of Science*, Том 50, Изд. 4, стр. 683, SAGE journals

споделена експертна информация, която представлява ценен ресурс, при правилно боравене със събраните данни, за обогатяване и надграждане на изследователския труд и допринасяне за достигането до ново научно знание. Тези данни не винаги могат да бъдат получени чрез директно изследователска работа, поради големия времеви и финансов ресурс, който биха създали, но и поради наличието на възпиращи фактори от страна на лицата, споделящи експертиза. Не на последно място трябва да се отбележи, че поради чувствителната за националната сигурност природа на разглежданите проблеми, част от потенциално важна за целите на изследването информация няма да бъде достъпна.

- Географски ограничения

Изследването е ограничено от гледна точка на географски обхват - фокус е поставен върху региона, който обхваща границите на Европейския съюз и спецификата на взаимодействията и наднационалния модел на сътрудничество. Не са разгледани други подобни модели на взаимодействия, повлияващи разбирането за суверенитет и отнасящи се до управление на въздушното пространство в Северна, Южна Америка или Азия например. Целта на избягването на такъв по-всеобхватен подход е да не се размие основната насоченост на изследването. Това би предположило отделянето на значителен времеви ресурс за изготвянето на сравнителен анализ между подходите в горепосочените географски региони. В този смисъл подобни изследователски задачи и предизвикателства са оставени за реализация в бъдещ момент.

- Времеви ограничения

Липсата на литература по отношение на управлението на въздушно пространство, различна от строго технологичната и оперативна същност в Европа, създава предизвикателства, свързани с намирането на актуални изследователски трудове и информация. Това ограничава възможността на създаване на достатъчно критичен поглед в областта на разглежданите проблеми, включително и от съвременна перспектива. В този смисъл, анализът на изследваните процеси, специално по отношение на ролята на УВП в ЕС е ограничен основно до първите две десетилетия на XXI в. Най-новите процеси са все още обект на широки междуинституционални дискусии и на допълнително регулаторно прецизиране от страна на засегнатите страни.

Изследването на процесите, свързани с общото управление на въздушното пространство под единно хармонизирано законодателство на ниво ЕС, изисква комплексен анализ, както на нормативно ниво, така и в рамките на процеса на изпълнение на съществуващите правна база от отделните държави и засегнати страни. Поради високото ниво на регулации в сектора и значението му за националната сигурност, реализацията на инициативата е предизвикателство за отделните държави държави и за Съюза като цяло. Същевременно ЕЕН разширява и своя обхват, като привлича към себе си и съседни на Съюза страни, което превръща инициативата в пан-европейска и в допълнителна степен придава комплексност на нейната реализация, зависеща до голяма степен от политическата воля на отделните страни за изпълнението ѝ. Наблюдението и анализът на тези процеси изискват подход насочен както към количествен анализ на данни, свързани с напредъка на тази инициатива и качествен анализ на базата, на които да се направи оценка за успеха и напредъка по отношение на реализацията на инициативата. Получените резултати ще бъдат изследвани в корелация с трансформацията на концепцията за суверенитет. В този контекст, основно ограничение при реализация на изследването е свързана с постоянната диманика в средата на международни отношения и в частност тази в рамките на ЕС. Развитието към адаптация и трансформация в ЕС зависи от политическата среда на ниво отделни държави, така и от случващото се на наднационално ниво. Откриването на закономерности, определящи поведението на държавите от началото на инициативата към настоящия момент – обхващащо период от малко над две десетилетия е трудно достижимо поради комплексността, определяща вземането на политически решения на локално и регионално ниво, особено в контекста на обединение със своята специфична политическа и организационна същност каквото е ЕС. Положителната страна на изследването в областта на международните отношения е, че независимо от ограничаващите фактори, свързани със значението на социалния контекст и множествеността в съществуващите интерпретациите, съществува възможността за използването на широк набор от инструменти и ресурси, на базата, на които да се изследват конкретните области на интерес и свързаните явления.

СТРУКТУРА И СЪДЪРЖАНИЕ НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

СЪДЪРЖАНИЕ.....	2
Фигури и таблици.....	4
Фигури.....	4
Таблицы.....	4
ИЗПОЛЗВАНИ СЪКРАЩЕНИЯ.....	5
УВОД.....	7
Основен изследователски проблем.....	11
Цел на дисертацията.....	12
Изследователски подход и методология.....	14
Ограничения при реализация на изследването.....	16
ПЪРВА ГЛАВА	
Аналитичен преглед на основните постижения в науката в областта на изучаването на суверенитета и разбирането му в контекста на международните отношения.....	19
Част Първа: Значение и развитие на националната държава. Суверенитетът като положителна сила за развитието на държавата и съществуването ѝ в системата от международни отношения.....	19
1. Анализ на научната литература и приложимост на мултидисциплинарния подход.....	19
2. Правила за поведение на държавите и модели, свързани с трансформацията на суверенитета в контекста на международните отношения.....	54
Част Втора: Конструкции и идентичности - между своето и единното. Приносът на Конструктивизма в международните отношения.....	73
1. Наднационалното сътрудничество - създаване на принадлежност и намирането на общ смисъл.....	73
2. Трансформацията на суверенитета през призмата на Конструктивизма.....	76
Заключение и основни изводи от Първа глава.....	85
ВТОРА ГЛАВА	
Трансформация на суверенитета и поведението на държавите в Европейски съюз.....	91
Част Първа: ЕС като регионална система и влиянието му върху поведението на държавите, които го съставляват.....	96
Част Втора: Предоставяне на суверенитет от участниците в системата към ядрото – значение и ниво на интеграция.....	111
1. Значение на интеграционните процеси в ЕС за целостта на системата.....	111
2. Пътят към осмисленото и осъзнато сътрудничество между държавите в ЕС.....	114
3. Приматът на правото на ЕС пред националното право и защо държавите отдават своите суверенни права.....	116
4. Задълбочаване на проблемите на ЕС и другата страна на монетата – пробужда ли се националната държава?.....	126
Заключение и основни изводи от Втора глава.....	130
ТРЕТА ГЛАВА	
Управление на европейското въздушно пространство по пътя към „управление на трансформацията се суверенитет“.....	132

Част Първа: Предпоставки за стартирането на дезинтеграционни процеси от страна на Великобритания и значението им за ЕС и ЕЕН.....	138
1. Страната, която „няма вечни врагове или вечни приятели, а само вечни интереси“.....	138
2. Ефекти от Brexit в контекста на участието/неучастието на Великобритания в рамките на Единното европейско небе (Single European Sky).....	142
Част Втора: Единно управление на европейското въздушно пространство – въпрос на гледна точка.....	155
1. Единното управление на въздушното пространство – предизвикателства пред държавите в ЕС и нов поглед към международните отношения.....	157
2. От инициативата до реализацията – сблъсък на интереси и гледни точки в рамките на ФБВП (FAB).....	162
Част Трета: Ефективността при управлението на въздушното пространство - ключов фактор при реализацията на Единното европейско небе.....	173
1. Авиационният сектор в Европа.....	173
2. Предизвикателства пред реализацията на ЕЕН.....	177
3. Гъвкаво управление на въздушното пространство и свободни въздушни трасета.....	183
Заключение и основни изводи от Трета глава.....	189
ЗАКЛЮЧЕНИЕ.....	191
ИЗПОЛЗВАНА и ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА.....	198
На български език.....	198
Книги, студии, монографии, статии в научни сборници и списания.....	198
Документи.....	199
Доклади.....	199
На английски език.....	200
Книги, студии, монографии, статии в научни сборници и списания.....	200
Статии.....	203
Документи.....	207
Речи.....	208

ОБОБЩЕНО ПРЕДСТАВЯНЕ НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

Дисертационният труд съдържа три глави, всяка от които е разделена на части - Първа и Втора глава - съответно на две части, а Трета - на три. В рамките на всяка тях са изведени заключение и основни изводи. Всяка от трите глави разглежда компоненти, съдържащи се в заглавието на дисертационния труд и анализира проблемите, свързани с обекта и предмета на изследване.

ПЪРВА ГЛАВА

Аналитичен преглед на основните постижения в науката в областта на изучаването на суверенитета и разбирането му в контекста на международните отношения

Първа глава на настоящото изследване се състои от две съдържателно определящи части, а именно:

Част Първа: Значение и развитие на националната държава. Суверенитетът като положителна сила за развитието на държавата и съществуването ѝ в системата от международни отношения

Част Втора: Конструкции и идентичности - между своето и единното.

Приносът на Конструктивизма в международните отношения

В Първа част изследването е насочено към значението и развитието на националната държава и в частност на суверенитетът като положителна сила за развитието на държавата в контекста на международните отношения, а втората – с приноса на конструктивизма в разбирането на международните отношения и за значението на конструкциите и идентичностите. Разбирането на тези две съдържателни линии е в основата на изследователската работа в дисертационния труд. Именно те определят комплексния характер на феномените определящи процесите на промяна в ЕС чрез поведението на държавите членки и посредством на реализацията на специфични политики, като тази свързана с създаването на Единно европейско небе и неговото управление. В първа глава са очертани смисловите нишки, водещи до организирането на хаоса в ред и разбирането на това, че редът понякога също може да се превърне в хаос, без това непременно да нарушава функционирането на една система по примера на ЕС. Това от своя страна води до откриването на общ смисъл за всички взаимодействащи агенти – държавите и тяхната социална определена сърцевина. Анализът на поставените проблеми поставя на преден план значението на суверенитета за държавите в съвременния свят изследва ролята на социалните конструкции за формирането на политическо единство в ЕС.

Също така в тази част изследователският интерес е насочен основно към разглеждането суверенитета като динамично и трансформиращо се във времето понятие в контекста както на разбирането в рамките на националната държава, но най-вече и в международната среда и респективно отношения. Изследва се и значението на суверенитета за държавите и приложимостта и адекватността на концепцията (в нейните различни прочити) в съвременния свят. Разгледани са някои основни проблеми, в разбирането и работата с понятието от XVI в. до днес и е представена значимостта на трансформацията, която той претърпява в нови условия и контекст. На база на направения анализ и в контекста на изследването е предложена работна дефиниция на суверенитета, разработен и представен е модел на различните състояния в международната среда в контекста на трансформацията се суверенитет и на променливите, които го определят, както и модел за представяне на трансформацията на суверенитета чрез три основни процеса. Целта е създадените модели да бъдат усъвършенствани в рамките на бъдещи научни изследвания.

В този ред на мисли, направеният анализ в част първа и за нуждите на изследването на процесите, свързани с имплементацията на Единното европейско небе в условията на увеличаването на политически интегритет и значимост на ЕС, авторът залага на следните изследователски предложения и обобщения:

- 1. *Формулирана и предложена е работна дефиниция за суверенитет в контекста на научното изследване:***

Суверенитет е разбран като основна движеща сила за държавите като субекти във вътрешната и международна среда, чиито основни съдържателни елементи имат различно значение и важност, в зависимост от необходимостта на държавата да се приспособява в определени условия и контекст.

- 2. *Разработен е Модел на различните състояния в международната среда в контекста на трансформацията се суверенитет и на променливите, които го определят***

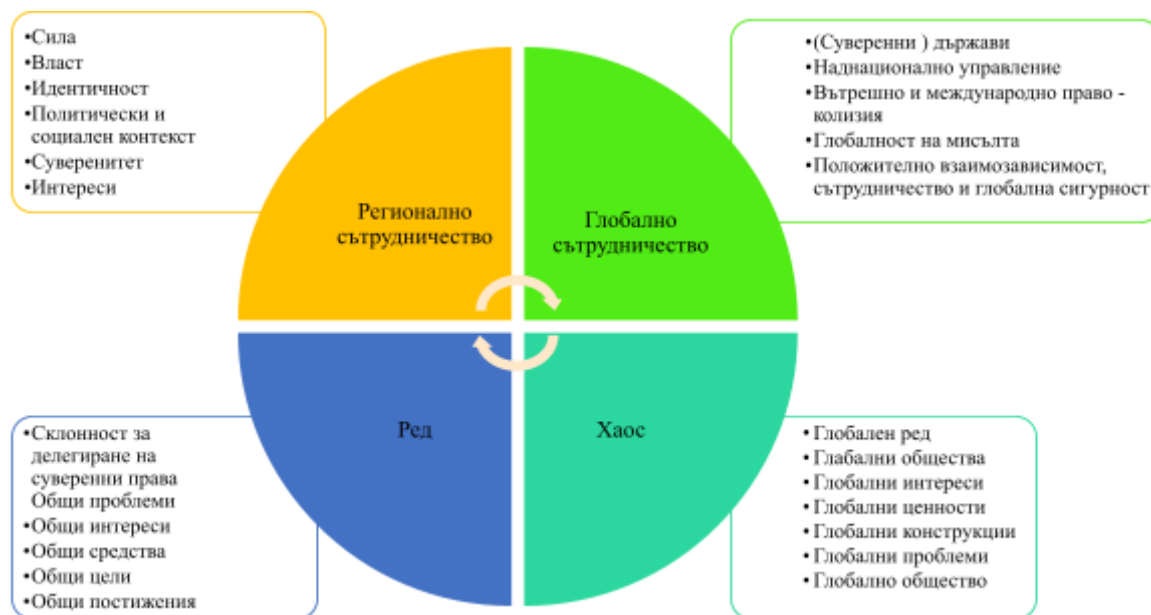
Суверенитетът като понятие, разгледано и през призмата на международните отношения, политологията и през призмата на международното право е израз на изключително сложна система от правни норми, възприятия и проявления. Неговата многоизмерност в свят, обвързан от взаимозависимости, произвежда флуидни интерпретации от страна на отделните заинтересовани страни в една система. Светът

сам по себе си е твърде сложен за разбиране, независимо, че динамиката в него може да бъде ограничена до конкретни феномени, посредством които да се открият определящи характеристики. В основата на този свят, независимо от хаотичния му порядък, съществуват условия за създаване на ред, в който взаимодействията между основните агенти – човек, общество, държава, наднационални обединения, неправителствен сектор и политически елити да придобие разбираем облик. Колкото по-разбираем става той, толкова по-голям стремеж ще има за задълбочаване на взаимовръзките и за изграждане и завършване на осмислени системи. Необходимостта от постоянно усъвършенстване на мисловните, правните и теоретичните модели по отношение на суверенитета е обвързано с функционирането на държавните и наднационалните структури в посока по-бързото им приспособяване към промените на средата и осигуряването на сигурност и благоприятни условия за съществуване на техните граждани.. Технологичният прогрес от своя страна, който е едновременно предпоставка и следствие на тези взаимоотношения и зависимости, създава и ще създава все по-голяма необходимост от разбиране и приемане на трансформациите на много понятия и категории, включително и на концепцията за суверенитета.

Интересен феномен при разглеждане на въпросите, касаещи перцепциите за суверенитета, е че той е способен, в зависимост от функционалните нужди, да бъде разгледан като адаптивен на условията, в които се изследва. Неговият широк прочит дава основа за изследователи от различни научни области и на различни школи на изследвания, да откриват нови негови значения и да разширяват дефиницията му – както по отношение на вътрешните процеси в държавата, така и в контекста на случващото се в международната среда. На база на представените разбирания и аналитичния прочит на същността им, може да бъде предложен следния модел на базата, на който може да се разгледа трансформиращата същност и съпътстващия процес при разглеждане на суверенитета . Моделът борави с ключови за международното сътрудничество и изградената международна система понятия като хаос – като изначално състояние; редът – като организационна конструкция, в чиято основа е желанието за структуриране и назоваване на смисъла за съществуване на системата; регионалното сътрудничество – като първа основна категория за тестване функционалността на системата и преобразуване в работеща форма на ключови понятия и излизане извън рамките на националното в реални условия; и глобално сътрудничество – като форма на съществуване на държавите в условия, които

суверенитетът е разгледан основно като положителна сила и в която важността е не акцентът върху уникалността на отделните участници в системата, а върху уникалността на общия резултат, които са постигнали чрез научените уроци и осмислената индивидуална значимост като част от единно цяло.

Фигура 1 - Модел на различните състояния в международната среда в контекста на трансформацията се суверенитет и на променливите, които го определят; Източник: Разработка на автора

Представеният модел не претендира за изчерпателност или за уникалност, а по-скоро за подчертаване на разбирането, че всеки отделен елемент в международната система на взаимоотношения, касаещи и необходимата и реално случваща се трансформация на суверенитета е изградена от елементи, които поотделно не значат почти нищо за развитието на работещ механизъм за организиране на света. Вплетени един в друг обаче, те представляват мощен познавателен инструментариум за постигане на положителна промяна. Хаосът – изначалната категория, която на практика съдържа абсолютно всичко за постигането на ред, а редът сам по себе си притежава всички необходими и достатъчни условия за връщане към естественото състояние на хаос.

Способността за постигане на ред - независимо дали чрез диференциране на задачите или координация е в основата на развитие на формите на глобален ред. Eilstrup-Sangiovanni разглежда диференцирането на задачите като израз на обхвата, до който институциите изпълняват различни функции и задачи. Високото ниво на диференциране на задачите намалява потенциала за директен конфликт правила или

такъв на конкуренция за ресурси с нулева сума. Ключова роля играе реализирането на координация. Тя е свързана с споделяне на информация и взаимно напасване, чрез което институциите/организациите хармонизират техните практики (формално или неформално). Сътрудничеството от своя страна предполага, че институциите се ангажират в обмена или разпределянето на ресурси на база на взаимния интерес. Процесите на глобална политика се оформят чрез институциите, като правила (наборът от правила, норми, процедури за вземане на решения, които ръководят очакванията и поведението на засегнатите участници), но и чрез институциите като актьори (политически агенти, ангажирани с формулирането, имплементацията и интерпретацията на относимите правила). Ключова роля тук играят т.нар. комплекси за глобално управление - система от различни набори от правила и агенти, които отстояват припокриващи се правомощия и претендират, че управляват специфична област на глобалното управление. На преден план излизат разнообразието на правила (формални и неформални) и на агенти (частни и публични), които са замесени в глобалното управление.

Така, хаосът определен от всичко, което може да бъде определено като глобално (глобален ред, глобални общества, глобални интереси, глобални ценности, и др., илюстрирани в модела), следва да бъде структуриран и подреден чрез всичко, което това, което може да бъде дефинирано като общо в конкретна област (проблеми, интереси, цели, средства). Взаимодействието и откриването на общото, през призмата на глобалния интерес, логично може да доведе до по-висша форма на сътрудничество чрез трансфер на суверенни права в областите на интерес, чрез постепенното им диверсифициране. Процесът е тестван на регионално ниво, той е продължителен и може да не доведе директно до глобално сътрудничество. Но чрез придобития опит и натрупаното знание, да върви в положителна посока към реализацията му. Това е тясно обвързано с преосмисляне на понятия като сила, власт, идентичност, суверенитет, интереси и разбиране на политическия и социален контекст. Необходимост от преосмисляне на концепцията за суверенитет и потенциала за заместването ѝ с концепция, която в по-голяма степен отговаря на динамиката в съвременните междудържавни и наднационални взаимодействия. Глобалността на мисълта и действията, разгърнато изначално дори само в ограничен брой области, създава предпоставки за по-нататъшното му припознаване и развитие, за постигане на

взаимозависимост с положителни резултати за ангажираните страни, сътрудничество и по-високи нива на глобална сигурност.

3. Разработен е Модел за представяне на трансформацията на суверенитета чрез три основни процеса

Фигура 2 - Модел за представяне на трансформацията на суверенитета чрез три основни процеса;

Източник: Разработка на автора

Суверенитетът, разбран като трансформиращо се понятие в зависимост от функционалната необходимост на държавата е необходимо условия за постигане на гъвкавост както във външнополитическия контекст, така и във международните отношения. Отстъплението ѝ за сметка на ограничаването на правомощията ѝ не прави суверенната държава по-малко значима или по-малко съществуваща, а напротив – спомага за нейното утвърждаване като надежден партньор и активен участник, особено в реализиране на политики в конкретна област. В международните отношения, както и в междучовешките отношения, ключова категория е именно доверието между участниците и намирането на споделени интереси. Цялостният процес на изграждане на връзка, която да скрепява тези две необходими условия за успешно сътрудничество е подобно на случващото се в черна кутия, в която се събира входяща информация. Вътре в нея се осъществява взаимодействие, което е невидимо и което за всеки отделен случай с голяма вероятност – различно. То в крайна сметка води до резултат, който трудно би могъл да бъде прогнозиран, но който при подходяща динамика и в подходящ контекст – ще доведе до желания резултат. Човекът и държавата – изградена от хора и на база на интензитета на техните отношения и развитие, е също субект и обект на постоянна промяна. Проблемът е, че процесът на осмисляне на тази промяна е много по-бавен поради сложността ѝ. Тя поражда жива динамика, която се развива

независимо от бързината, с която промените биват осъзнати и осмислени. И колкото по-бързо се реагира на тази промяна чрез подходяща адаптация, толкова по-голяма възможност имат участниците в системата да извлекат смисъла от нея и да я приведат в положителен резултат със значение местно, регионално и дори глобално ниво.

Моделът обединява трите основни процеса, които съдържат в себе си етапите, които водят до трансформацията на суверенитета. Също както когато искаме да напълним един съд с течност, която има по-висока плътност и фунията се окаже прекалено тясна и течността преминава изключително бавно, но все пак преминава, така и процесите съпътстващи трансформацията на суверенитета като положителна сила протичат бавно, но канализирани в конкретна посока, те буквално изпълват със смисъл усилията, които са положени. Стеснението на фунията е и своеобразната „спирачка“, която забавя процеса на трансформация, но то дава времето, което е необходимо, за да бъде осмислена тя.

Всички проблеми, които бяха разгледани по-горе са тясно свързани и с развитието на системата от отношения между различните агенти в рамките на ЕС. ЕС е регионална система, обединяваща към момента на стартиране на изследването ѝ двадесет и осем суверенни държави⁶, но същевременно с това – работеща в тясно сътрудничество в рамките на своите структури и инициативи с редица други агенти с установена правосубектност. Специално внимание в дисертационния труд е обърнато именно на ЕС като уникална наднационална организация, със сложността на всичките ѝ под-системи и структури и взаимодействията между тях, но и със особеностите при уреждане на отношенията в системата, изразено чрез правото на Европейския съюз.

4. Формулирани са 12 правила за “управление” на хаоса в международните отношения

Правилата са насочени към държавата като жив организъм, изграден от множество човешки намеси и изразен посредством олицетворяващите върховната власт и управление. Тъй като както хората, така и организирани форми като държавата или международните системи и наднационални организации, имат нужда да “управляват” своя хаос чрез прости правила, към чието изпълнение да се стремят. В идеалния вариант следването на правилата би довело до някаква форма на ред и до постигане на

⁶ В следствие на излизането на Великобритание от ЕС на 31 януари 2020 г.

по-високи нива на кооперативност и приспособимост в една международна система. На практика, успеваемостта при реализацията им ще бъде спорна, но дори и само да си представим, че някаква част от тях се приложат в международното сътрудничество, ще се създадат условия за значителни промени. Правилата имат своята символика и са продукт на дълбочинно разбиране на човешката природа, която е в основата на процесите свързани с вземането на решение, стремежът към кооперативност, постигането на успешни наднационални форми на сътрудничество и създаването на идентичност - вътре в самите държави, но и в международната среда. Промяната трябва да започне от най-малката единица, за да достигне върха на организационна форма. Неминуемо, промяната в държавата, са свързани с промяна в обществото, а обществото се променя, когато и индивидът се развива. Преплитането на процеса на трансформация и мисловните конструкции се превръща в условия за обозначаване на дадено явление като такова. Понякога идеите, които имаме изглеждат странни и да са остро критикувани и дори те действително да се окажат такива, е възможно да бъдат предвестник за мащабно откритие и достижение, което ще промени живота на хората, обществата и ще създаде до успешното съществуване в един свят, в който суверенитета не е ограничаващо условия, а е трансформиран в движеща сила за обединение и прогрес.

Във втора част на главата изследователският интерес се пренася в полето на конструктивистката мисъл и значението ѝ по отношение разбирането на това как социалите конструкции, комуникацията, въображението и взаимодействията, които се случват в държавите влияят на поведението им в международната среда. Както и какъв е социалният механизъм за формиране на идентичност и интереси, който в голяма степен е в основата и на успешното реализиране на ЕС като единен икономически, политически и социален агент в глобалната среда. Това от своя страна е пряко свързано със способността на държавите да са гъвкави по отношение на изпълнението на политики и делегиране на компетентности на ЕС, в частност като тази, свързана с управлението на европейското въздушно пространство.

В рамките на втора част на Първа глава са разгледани алтернативи, чрез които могат да се изследват специфични ситуации в международните процеси. Изследвани са като израз на това как конструкциите определят нашето съществуване и чрез тях могат да бъдат обяснени, както по-прости явления, така и процеси в международните отношения. Контекстът или структурата, в която се случва тези ситуации и както и

самите агенти – с тяхното поведение, взаимодействие, идеи, знание, въображение, буквално създават пространство за промени и иновации, което поражда и нова идентичност. Тя не е константна, а е променлива в зависимост от това, което ще се случи в бъдеще и от множеството различни взаимодействия, промяната в контекста или влиянието на фактори от външната среда. Това, което остава важно за държавите е да поддържат своя богат арсенал от възможни средства за комуникация, да осигуряват условия за разгръщане на идейния си потенциал, за генериране на ново и споделено знание, за доверие и за изграждане на функционална обща идентичност, ценности, идеи, вярвания, които от своя страна да определят структурата, в която оперират по своя собствена воля. Тази смесица от взаимодействия само по себе си води до систематично структурирани резултати, при които независимо, че не може да се предвиди ефектът от всяко конкретно действие, могат да бъдат изведени регулярност, вероятност и тенденция. В анализа на управлението на европейското въздушно пространство, разгледан в Трета глава, търсенето на общ смисъл от държавите е допълнително разгърнато и обяснено, както и неговата роля и значение.

Придобитото изследователско знание в Първа глава представлява основата за развитие на темата на дисертационния труд в следващите две глави, посветени на ЕС и на неговия крехък политически интегритет и на политическата и технологична имплементация на Единното европейско небе в една от чувствителните теми за суверенните държави, а именно управлението и контрола на въздушното пространство. Изследователският фокус ще бъде насочен върху това доколко и дали наистина държавите в ЕС разбират и приемат практическите измерения на трансформацията на суверените и как през призмата на конструктивизма може да бъде разбрано и осмислено поведението на държавите по отношение на чувствителна за националната им сигурност област. Обърнато е също така внимание на значимостта на комуникацията и взаимодействието както между държавите, така и между заинтересованите страни във връзка с управлението на европейското въздушно пространство.

ВТОРА ГЛАВА

Трансформация на суверенитета и поведението на държавите в Европейски съюз

За целите на структуриране и ясно представяне на изследването, Втора глава е разделена на две основни части, а именно:

Част първа: ЕС като регионална система и влиянието му върху поведението на държавите, които го съставляват

Част втора: Отдаване на суверенитет от участниците в системата към ядрото – значение и ниво на интеграция

Съвременната система от международни отношения е белязана от редица трансформационни процеси, както и на разбирането за това какво представлява държавата по отношение на значението и измеренията на нейния суверенитет. Нарастващата взаимозависимост между държавите в условията на глобализация е възможно да създаде условия както за задълбочаване на процесите на сътрудничество, така и за поява на враждебност между взаимодействащите агенти. В този контекст, научен интерес представлява изследването на поведението на държавите в Европейския съюз и процесите на трансформация на суверенитета им в съвременните условия, белязани както от процеси, свързани със задълбочаваща се интеграция, така и в такива, свързани с дезинтеграцията му. За тази цел, от една страна ЕС е разгледан като регионална наднационална система с фокус върху влиянието, което оказва на държавите, а от друга е поставен акцент върху значението на делегирането на права от държавите към ЕС. Двете проблематични единици са анализирани през призмата на теориите за международното сътрудничество и интеграция, неореализма и конструктивизма, като последната дава и приносът си по отношение на изкристализирането на разбирането на суверенитета като позитивна^[7] сила с оглед на изложените идеи в Трета глава и ролята на управлението на европейското въздушно пространство. Значимостта на изследването в настоящата глава се състои в различния подход за анализ на проблемите пред задълбочаването на интеграционните процеси в ЕС в контекста на актуално протичащи процеси и прогнози за бъдещо развитие на базата на склонността на държавите да възприемат суверенитета като позитивна сила.

^{7]}Георгиев, А., (2011), *Основни термини използвани в учебния процес. Том III Политически науки*, Издателски комплекс УНСС, София, с. 414

Идентифицирани са четири основни фактора, повлияващи поведението и склонността на държавите за отдаване на суверенитет в ЕС – наличието на сериозни икономически неравновесия между членовете, неразбиране и неправилно прилагане на европейското законодателство във вътрешния правов ред, ролята на политическите елити (епистемичните общности) и междуправителствените отношения при формирането на политики и гарантирането на националната сигурност като продукт и на социално взаимодействие. Тези фактори са изведени като ключови за появата и развитието на дезинтеграционни процеси. В контраст на това, те се явяват и ключови по отношение на подобряване на интеграционните процеси, увеличаване на обхвата и на делегиране на компетентности от държавите към ЕС. Това е продукт на създадените социални идентичности на участниците в държавите, които водят до формиране на национални интереси. Тези интереси и идентичности са постоянно в течение на това, което се нарича интерсубективни системни структури, състоящи се от споделени разбирания, очаквания и социално знание⁸ – продукт на комуникациите и взаимодействията в ЕС. То е част от процеса при държавите, при който те се учат да си сътрудничат, да стават по-кооперативни и по-малко конфликтно настроени.

Изграждането на сложни системи в международната среда е комплексен процес, който по своята природа е непредвидим и трудно може да бъде определен като закономерен и кохерентен. Това произтича от различието между основните агенти – държавите, от една страна, а от друга – от увеличаването на факторите и взаимодействията, влияещи на поведението им. В тази интересна матрица, държавите, осъзнато или следващи общоприетите процеси, участват в международни интеграционни процеси, които са свързани с нарастваща необходимост от делегиране на суверенни права в редица области на наднационални органи. Пример за това е Европейският съюз, който за последните шестдесет и пет години развива интеграционни процеси, насочени към икономическо, социално и политическо сътрудничество. Множеството взаимодействия, широкият териториален обхват и икономическият дисбаланс между държавите членки поставят амбициозни задачи пред уникалния наднационален организъм. Сложните системи са под постоянна заплаха от декомпозиция и разпад. Роля за това играе и двойственият характер на задълбочаващата се интеграция – от една страна тя насърчава част от членовете да

⁸ Wendt, Alexander (1992), “Anarchy Is What States Make of It: The Social Construction of Power Politics”

продължават и засилват съвместното си сътрудничество, като делегират все повече права на наднационално ниво, но от друга страна, е възможно да провокира враждебност от страна на държави, които считат тези процеси като заплаха за тяхната собствена сила и значимост на национално ниво и в глобален аспект. Това логично създава условия за възникване на дезинтеграция, включително и във връзка с прецедента на оттеглянето на Великобритания от ЕС. В този сложен контекст, изследователският интерес представляват процесите, свързани с адаптацията на държавите и суверенитета им в контекста на процесите на сътрудничество и интеграция в ЕС от една страна и потенциала за дезинтеграция – от друга.

Европейският съюз, разгледан като една регионална интеграционна система от държави, е уникален феномен в качеството си на единствена по рода си наднационална организация. Множеството взаимовръзки - наднационални, междуправителствени, между различните общности, корпорации, но също така и между гражданите, като най-малкия елемент от системата, създават многоизмерна среда, в която е трудно да се дефинира кои точно са факторите, които влияят на поведението в системата и кои в действителност са основните агенти. В съчетание с това се преплитат и въпроси, свързани с интегритета на системата и политическата воля на държавите членки да участват в задълбочаваща се интеграция чрез отдаване на суверенни права в по-голям кръг от области. През последните пет години, на дневен ред се поставят все по-реални въпроси, свързани с целостта на Съюза, особено след използването от страна на Обединеното Кралство на възможността за излизане от Съюза на базата на член 50^{9[1]} от Договора за Европейския съюз.

Основният проблем, който стои пред националните държави е свързан с възприятието им за държавност и с готовността им да бъдат по-консолидирани във визиите си за бъдещето на ЕС - в конкретни области, но и в неговата цялост. Дилемата гравитира около извличането на ползи от сътрудничеството или отказът от комплексното адаптиране и трансформация на суверенитета за сметка на реалистички и неореалистички прочит по отношение на значимостта на националната държава и първостепенното ѝ влияние в международната система – както на глобално, така и на регионално ниво.

^{9[1]} Договор за Европейския съюз, член 50, параграф 1 „Всяка държава-членка може да реши, в съответствие със своите конституционни изисквания, да се оттегли от Съюза“

Съвременният контекст на събитията, в условията на засилени комуникационни връзки между държавите и необходимостта от вземане на сложни решения за малки интервали от време, поставя на преден план необходимостта от дълбочинен анализ на процесите, определящи настоящето и бъдещото развитие на ЕС като работещ наднационален организъм. В този смисъл, предмет на изследване в настоящата глава е поведението на държавите в контекста на трансформация на суверенитета им в рамките на ЕС, а обект – факторите, определящи възприятието на държавите членки на ролята им в една променяща се регионална и международна система и потенциала за поява на дезинтеграция в ЕС.

Във втора глава също така се изследва потенциала на държавите членки на ЕС и готовността им да се адаптират към необходимостта от трансформация на суверенитета си в името на политически по-значим Европейски съюз в международните отношения. През последното десетилетие редица събития поставиха под въпрос бъдещия му интегритет. Адаптацията и трансформация в разбирането за суверенитет на държавите са разгледани като влияещи се от динамиката на идентифицираните в главата фактори, които могат да бъдат съотнесени към склонността на държавите да се отделят от ЕС.

Изследването на тези процеси ще допринесе за по-добро разбиране на проблемите, свързани с конкретни политики и в частност с политиката, свързана с установяването на единно европейско управление на въздушното пространство и бъдещите перспективи пред развитието ѝ в един по-интегриран и значим в международната среда Европейски съюз. Конкретните аспекти на ЕЕН от своя страна, ще бъдат детайлно развити в Трета глава от настоящия дисертационен труд.

В тази връзка основната хипотеза в настоящата глава е: Поведението на държавите, в частност склонността им да задълбочават сътрудничеството си е в пряка зависимост от три основни фактора – готовността им да отдават суверенни права на ЕС в повече области, перспективата за поява на дезинтеграционни процеси и наличието на споделена идентичност във всяка конкретна област на взаимодействие.

В настоящото изследване ще бъде направен анализ на съществуващите процеси в ЕС в контраст с научния подход за тяхното обяснение. Предвид сложността на поставените въпроси и липсата на еднозначни позиции в научната литература по отношение на проблемите, свързани с интеграцията, склонността на държавите да

отдават суверенитет, съвременната форма на държавност и нейното бъдеще, ще бъдат предложени прогнози за бъдещия интегритет и формиране на идентичност на ЕС. Те ще бъдат разгледани като функция на склонността на държавите да предоставят все по-голяма част от своя суверенитет на наднационално ниво. В рамките на изследването е направен анализ на част от съществуващата научна литература по отношение на разглежданата проблематика, като в допълнение на представения анализ в Първа глава са използвани и вторични данни на база на официално публикувани документи и относими към предмета и обекта на изследване статистически данни, както и анализ на нормативни документи.

Протичащите процеси в ЕС след подписването на Договора от Лисабон съвсем естествено създадоха условия за „естествен подбор“ за една регионална система, част от международната среда, каквато е ЕС. Този подбор, доведе до разклащане на финансовата система на Съюза, затвърждаване на икономическите неравновесия между членовете, възход на популистка и националистическа реторика, увеличаване на уязвимостта на държавите членки с миграционни потоци и нарастващи терористични атаки и в крайна сметка до стартиране на процеса на излизане на Великобритания от ЕС (заинтересованите политически елити умело успяха да се възползват от тези сътресения, за да спомогнат за натежаването на везните в полза на излизането на страната от ЕС) – прецедент в историята на Съюза. Тези фактори, както и липсата на изрично определена и възприета обща европейска идентичност, спомогнаха за разклащане на доверието в наднационалния европейски подход и насърчиха поведение на държавите, включително и част от тези в Централна и Източна Европа, насочено към ограничаване на значението на ЕС и провеждането на политики в разрез с установените ценности и принципи на Съюза. В този контекст, изследването илюстрира, че задълбочаването на сътрудничеството и респективно и на интеграционните процеси между държавите членки среща трудности поради зародилите се и зараждащите се дезинтеграционни процеси и вариациите в склонността на държавите да делегират суверенитет на ЕС. Основните фактори, свързани с поведението и склонността на държавите за отдаване на суверенитет в ЕС са наличието на сериозни икономически неравновесия между членовете, неразбиране и неправилно прилагане на европейското законодателство във вътрешния правов ред, ролята на политическите елити, заинтересованите страни и междууправителствените отношения при формирането на политики и гарантирането на националната сигурност.

Те, от своя страна са неразривно свързани с появата и развитието на дезинтеграционни процеси на ниво ЕС. Тяхното проявление зависи от специфичните особености на социалната, икономическата и политическата среда в отделните държави, но същевременно с това може да бъде засилено от наличието на съвременните технологии и възможностите на информационно-комуникационната среда. В този многоизмерен и изключително сложен контекст, ЕС и отделните държави следва да потърсят решения, отнасящи се до:

- Осъзнатото разбиране за суверенитета като позитивна сила, а не ограничаващ фактор;
- Избор на подход за взаимодействие в ЕС, който да бъде насърчаван, междуправителствен или наднационален – смесена система между двата подхода е свързана с повишаване на нивото на неопределеност и отдалечаване от изграждането на обща европейска идентичност и задълбочаващо се неразбиране от страна на държавите членки на същността на Съюза;
- Преформулиране на политиките на Съюза в областта на решаване на проблемите, свързани с икономическия дисбаланс;
- Фокус върху развитие икономическия и финансов сектор на наднационално ниво, решаване на проблемите на тези нива и последваща работа върху задълбочаване на сътрудничеството в областта на сигурността и отбраната и респективно политическата интеграция
- Насърчаване на осмислянето и правилно прилагане на европейското законодателство във вътрешния правов ред.

Научният дебат в областта трябва да бъде насърчаван с оглед генерирането на достатъчен обмен от научно знание и опит, на базата на които да бъдат предлагани решения, които биха имали най-висока степен на приложимост и на значимост за бъдещото развитие на ЕС. Същността на сътрудничеството и на интеграционните процеси в Европа, независимо от това, дали акцентът е върху икономическото, социално или политическо сближаване, е в това да направи както отделните единици, така и създаденото цяло по-силни, не само вътре в самите тях, но и в международната среда. В тази перспектива, дори и най-малко облагодетелстваните страни в рамките на ЕС, биха имали сериозно сравнително предимство във външната среда. Способността на държавите за адаптиране и трансформация на концепцията за суверенитет в името на развитието на наднационалното сътрудничество, независимо и въпреки сложните

процеси, които допринасят за забавянето на европейската интеграция, е ключово. Това намира отражение при формирането на визията за реализация и същинската имплементация на ЕЕН .

ТРЕТА ГЛАВА

Управление на европейското въздушно пространство по пътя към „управление на трансформацията се суверенитет“

За целите на структуриране и ясно представяне на изследването, в Трета глава се състои от три основни части, а именно :

Част първа: Предпоставки за стартирането на дезинтеграционни процеси от страна на Великобритания и значението им за ЕС и ЕЕН

Част втора: Единно управление на европейското въздушно пространство – въпрос на гледна точка

Част трета: Ефективността при управлението на въздушното пространство - ключов фактор при реализацията на Единното европейско небе

Динамичните условия в развитието на съвременните общества поставят сериозни предизвикателства пред политическия елит. Той, от своя страна, трябва да е гъвкав и адаптивен към внезапно настъпващите промени. В противен случай лесно може да се превърне в „жертва“ на собствената си неспособност за разбиране на процесите, които управляват обществата днес. В този контекст, често се превръщаме в свидетели именно на злополучното пренебрегване на движещите сили в управлението на държавите и на наднационалните организми, в които те участват доброволно и съзнателно.

Държавите имат сложната задача да осигуряват възможно най-добри условия за съществуване за своите граждани - те са сложен и жив организъм, който е постоянно в процес на трансформация и развитие, в особена степен в един свят с широка мрежа от взаимозависимости. Това важи и за страните от ЕС, които доброволно, в продължение на вече повече от шест десетилетия вървят, макар и с променлив успех, към засилена форма на наднационално сътрудничество, която, макар и да не е достигнала своя политически връх, е развита в редица сфери, в които държавите са делегирали изцяло или споделено свои суверенни права на ЕС. В някои сфери ползите от това

наднационално сътрудничество и управление имат своите непосредствени резултати и държавите много по-естествено предоставят за упражняване от Съюза част от своя суверенитет. Такива например са:

- Областите на изключителна компетентност на ЕС съгласно чл. 3 от ДФЕС: митнически съюз, установяване на правила по отношение на конкуренцията, необходими за функционирането на вътрешния пазар, паричната политика на държавите членки, чиято парична единица е Еврото, опазване на морските биологични ресурси в рамките на общата политика в областта на рибарството, общата търговска политика, сключване на международни споразумения, когато това е предвидено в законодателен акт на Съюза или му е необходимо, за да му позволи да упражнява своята вътрешна компетентност, или доколкото може да засегне общите правила или промени в техния обхват.
- Областите в обхвата на споделената компетентност (чл. 4 от ДФЕС): вътрешен пазар, транспорт, опазване на околната среда, трансевропейски мрежи и др., остават в .
- Областите, които попадат в споделената компетентност на Съюза: промишленост, образование, административно сътрудничество, гражданска защита, координиране на икономическите политики. Общата външна политика и политиката за сигурност, както и постепенното формиране на обща отбранителна политика могат да бъдат тълкувани също попадащи под обхвата на споделената компетентност по смисъла на чл. 4, параграф 1 от ДФЕС, "всички области, които са извън изключителната и допълващата компетентност, попадат в обхвата на споделената компетентност на Съюза"¹⁰.

В този ред на мисли, случаят с управлението на въздушното пространство е специфичен, с оглед на интегрирането на множество участници, които имат отношение към него. От една страна са националните държави, които има интереса да засягат въпроси, касаещи запазване на суверенитета и контрола над територията им с оглед проблемите на сигурността и целостта на държавите, както и икономическите ползи от монопола върху управлението на въздушното пространство на локално ниво. Същевременно от друга страна стоят интересите на авиационния сектор, свързани с оптимизацията на маршрутите и технологичното обновление, които целят по-висока

¹⁰ Драганов Ж. (2012), "Право на Европейския съюз", Издателски комплекс УНСС, София, с.46-50

рентабилност. И не на последно място са интересите на авиационната промишленост, на операторите за аеронавигационно обслужване и на летищните оператори. Именно поради гореизложеното, управлението на въздушното пространство се оказва амбициозна задача за изпълнение в ръцете на европейския политически елит. Вече над две десетилетия ЕС не намира правилните формули за пълна реализация и за постигане на дефрагментиране и рентабилно управление на европейското въздушно пространство, което в значителна степен да намали отпечатъка върху околната среда, но и да обедини интересите на всички заинтересовани страни. Десетилетията, маркирани от имплементацията на Единното европейско небе, представят един постоянен процес на трансформация и адаптация на законодателството и визията за управление на въздушното пространство с оглед на динамичната среда и постоянно противопоставящите се интереси на участниците.

Още с първия законодателен пакет за ЕЕН, приет през 2004 г., с идеята да се подобри безопасността и ефективността на въздушния транспорт в Европа, както и да се насърчи реструктурирането на европейското въздушно пространство и аеронавигационното обслужване, на практика се изгражда рамка за създаването на допълнителен капацитет и за подобрена ефективност и оперативна съвместимост на системите за управление на въздушното пространство. Независимо от напредъка постигнат след първия законодателен пакет¹¹, по отношение на подобряване на безопасността, отделянето на надзора на безопасността от предоставянето на услуги, регулаторните изисквания на Евроконтрол за безопасността се превръщат в част от правото на Съюза. Дори след стартирането на проекта SESAR, в качеството му на технологичен и индустриален елемент на ЕЕН, то не постига очакваните резултати в значими области като интегрирането на въздушното пространство във функционални блокове (ФБВП) и подобряването на рентабилността на европейската мрежа за управление на въздушното движение. Поради тази причина, вниманието се насочва към законодателни промени и трансформация на инициативата за подобряване на цялостното представяне и постигнати резултати, а също така и отчитайки предизвикателствата, свързани с опазване на околната среда. Така вторият законодателен пакет за ЕЕН е предложен от ЕК с идеята да направи европейското небе по-безопасно и следващо тенденциите за устойчивост чрез:

¹¹European Commission, First Report on the Implementation of Single Sky Legislation, 2007

- Въвеждане на рамка за следене на резултатите от европейското управление на въздушното пространство с количествено измерими цели;
- Създаване на единна мрежа, целяща хармонизирането на регулациите, свързани с безопасността и тяхното ефективно прилагане;
- Приемственост на нови технологии, които да благоприятстват имплементацията на нови оперативни концепции;
- Увеличаването на нивата на безопасност, включително и чрез подобряване на управлението на летищния капацитет.

Динамичността при имплементацията на единното управление на европейското въздушното пространство, води до постоянно променящите се условия и необходимост от отчитане на специфичните интереси и изисквания в работата на различните заинтересовани страни - трудна задача, както за държавите членки, така и за Европейската комисия и свързаните с изпълнението на ЕЕН структури. Разнопосочността на интересите и на исканията на всеки отделен участник се сблъсква и със стремежа на държавите да защитават своя суверенитет и да оставят в своите компетенции вземането на важни за сектора решения, които компрометират интегритета и реализация на ползите, към които се стреми инициативата. Авиационният сектор и неговите икономически и социални измерения предоставят мощни инструменти, които благоприятстват и осигуряват свободното движение на хора, стоки и респективно на капитали. Благодарение на социалната същност на конструктивизма е възможно изследването на различно ниво на абстракция на процесите между държавите и динамиката при взаимодействията между различните актьори в тях. Това спомага за разбирането на нормите, които са създали в рамките на изградените институции и за анализа на вероятността от последваща промяна на базата на придобитите вече знание и опит. Практическата полза на конструктивизма може да се превърне в незаменим инструмент в ръцете не само на политическия елит на отделните държави, но и на отделните заинтересовани страни в контекста на тяхното непрестанно взаимодействие и комуникация. Но за това е необходимо внимателно проследяване на действията и взаимодействията, комуникацията, анализ на контекста, в който те се реализират постоянно. В допълнение, адаптацията на поведението към цялостния процес е неминувема, дори в конкретния случай, когато става въпрос за област, обект на строга регулация и засилен интерес поради значимостта ѝ за националната сигурност и териториалния интегритет на отделните държави, каквото е

управлението на въздушното пространство. Това може да се осъществи при условие, че е налице желание за взаимност, чувство за общност и нарастване на стремежа към интеграция, когато говорим за обединения като ЕС. Въпрос е и на осъзнаване и възприемане на необходимостта от гъвкаво и функционално използване на разбирането за суверенитет с оглед постигането на резултати с висока добавена стойност в голям мащаб - не само в рамките на отделните държави, но и на ниво ЕС. Това само по себе си е и израз на интересубективният консенсус - процесът на изместването на една конструкция от друга с развитието на знанието, така както социалните процеси са закрепени в режими и институции, които създават сред участниците този консенсус. Споделените убеждения за политическа практика, приемливо социално поведение и ценности подлежат на промяна, която дори понякога е крайна, но този процес представлява когнитивна еволюция и е съвсем естествен. Така, макар че инициативата за ЕЕН и съпътстващите я ФБВП, често да е определяна като неуспешна, тя в крайна сметка е продукт именно на тази непрестанна динамика и промяна в условията на средата, както и непрестанен анализ на допуснатите грешки. Целта е да се създаде нормативна и практико-приложна среда, която да е адекватна в максимална степен за всички засегнати страни - от държавите, авиационния сектор, доставчиците на аеронавигационно обслужване, промишлеността и т.н. до наднационално ниво - ЕС. Знанието е продукт на взаимодействие между хора, то е непрестанно и респективно източникът на колективно познание е в способността на отделните групи да го предават.

Динамиката в тези процеси води до прехвърляне на знание от национално на международно ниво. Научаването или процесът на иновация се дефинира като способността на политиците да приемат нови тълкувания на реалността, за да създадат нов интересубективен консенсус, който се въвежда първо в националната политическа система, а след това и в международната. Когнитивната еволюция се вижда чрез три основни измерения: иновация (създаването на нови ценности и очаквания, които са приети от групата); селекция (степената, в която ценностите и очакванията се внедряват в ума на групата; основна роля имат държавите) и дифузия (степената, до която новите ценности и очаквания се разпространяват от една група или държава към друга; водещи са процесите на международно ниво от международни режими и други институционални структури, които дават отражение във формирането на глобална социална среда). Същностна роля в процес на когнитивна еволюция имат

епистемичните общности – елити със споделено разбиране за даден въпрос, които развиват стратегия за постигане на своите цели. Интерсубективният консенсус на практика формира идентичността на държавите в рамките на международната система.

Конструктивизмът е разбран в конкретния контекст, като теория на живата динамика, на промените, на интензивната комуникация и нейното съдържание, на формиращата се и променящата се идентичност, на знанието като продукт на социално взаимодействие. Той е флуиден, всеобхватен, разбиращ и поясняващ. Той е основата за разбиране в дълбочина на това как се развиват процесите в международната среда и как взаимодействието между агенти и структура, в тяхната богатата палитра, включително и създадените взаимозависимости, генерират общ процес на съзидателност. Именно този процес на съзидателност е разгърнат в настоящата трета глава на изследователския труд, който проследява два основни аспекта при формиране на взаимодействия, политики и законодателство в областта на европейското управление на въздушното пространство - от една страна е поставен проблемът, свързан с дезинтеграционните процеси в ЕС в контекста на реализация на инициативата за ЕЕН и участието на Великобритания в нея - като сериозно предизвикателство не само по отношение на въздействието върху конкретната област, но и в контекста на целостта на Съюза и капсулирането в идеята за традиционно разбиране на държавите за суверенитет. От друга страна вниманието е насочено към постиженията и неуспехите, свързани с ЕЕН, но които, както по-горе бе споменато, са част от цялостния процес на създаване на знание, което е в основата на всички етапи от развитие на инициативата и което допринася за нейното усъвършенстване и развитие въпреки и благодарение на критиките по отношение на конкретните резултати от изпълнението ѝ.

На базата гореизложеното, фокусът е насочен и към начина, по който държавите подхождат с управлението на въздушното пространство в контекста на необходимостта от гъвкаво разбиране за суверенитет. В тази връзка изследователският интерес е насочен и към значението на имплементацията на единното управление на европейското въздушно пространство за изграждане на политическа идентичност и сила на ЕС в глобалната среда.

Управлението на европейското въздушно пространство по пътя към „управление на трансформация се суверенитет“ е сложна задача не само по отношение на оперативно-техническата част, но и по отношение на политическото израстване на ЕС по пътя му към интегрален политически субект в международната среда. Сложната

динамика на всички конкретни и пряко заинтересовани участници в процеса от една страна, а от друга страна външните събития, които оказват влияние - пряко или косвено (по примера на Брекзит, икономически и финансови сътресения, терористични актове и др.) допълнително създава предпоставки за утежняване на реализацията на Единното европейско небе и за все по-сериозното отдалечаване на отделните държави от идеята за по-гъвкаво боравене с идеята за суверенитета. По този начин те пренебрегват положителните резултати, които могат да получат чрез действителното хармонизирането на националните интереси на различните държави в рамките на ЕЕН, гъвкавостта във възприятията по отношение на склонността на държавите към прилагане на подход за защита на автономността, силата и сигурността с оглед промяна на значимостта и ролята на ЕС в международните отношения. Това определя необходимостта от ясно самоопределяне на всяка една от страните членки на ЕС като радатели на идеята за висока взаимозависимост и насърчаване на задълбочена политическа интеграция или пазители на суверенитета, автономността, силата и значимостта с близки форми до класическите разбирания за „Realpolitik”.

На този етап реализацията на ЕЕН се случва в условия на сблъсък на интереси между различните участници, с акцент по-скоро върху постигане на по-висока рентабилност, отколкото на сближаване на визиите на различните участници и склонност към обръщане на повече внимание към удовлетворяване на националните интереси на всяка една държава. Това от своя страна води към подход на развитие на ЕЕН, който се фокусира не върху общите интереси и ползи, а по-скоро представя множество опции за решения, като взетите решения за действие са въпрос на гледна точка. Осмислено или не, тези конструкции, които всеки участник - от локално до глобално ниво създава и на които се базира неговото поведение, определят динамиката по отношение на напредъка и успеха на инициативата в последните близо две десетилетия.

Като резултат от направения анализ в Трета част и за нуждите на изследването на процесите, свързани с имплементацията на Единното европейско небе и на увеличаването на политически интегритет и значимост на ЕС, е реализирано следното:

- Обогатено е познанието по отношение на проблемите при реализацията на единното управление на въздушното пространство и значението им в контекста на политическия интегритет на ЕС;

- Развита е идеята за необходимостта на държавите да работят върху разбирането си за суверенитет и да умеят да боравят с неговите трансформационни свойства;
- Изведена е ролята на социалните конструкции за изграждане на идентичност на ЕС при реализация на ЕЕН и в условията множественост на заинтересованите страни;
- Създадена е аналитична рамка, която интегрира в себе си важни фактори, които не се изчерпват само до разбирането за наднационалното сътрудничество, но и са свързани със същинската оперативна специфика при управлението на въздушното пространство. Взаимозависимостта на тези градивни елементи определя и необходимостта от споделено разбиране на заинтересованите страни за бъдещата идейна и техническа архитектура на ЕЕН с оглед на неговата успешна реализация.

На базата на детайлното разглеждане на горепосоченото могат да бъдат направени следните изследователски изводи:

- Потенциалът за успех на държавите в ЕС по отношение на управлението на въздушното пространство в контекста на необходимостта от гъвкаво разбиране за суверенитет е спорна. Пред тях все още стоят три основни предизвикателства, които възпрепятстват пълната и успешна реализация на Единното европейско небе - противопоставящите се интереси, липсата на достатъчно сътрудничество и твърде продължителния процес на имплементация;
- Тези проблеми не са изолирани само за конкретния предмет на изследователски интерес. Те имат своето значение и за изграждането на политическа идентичност и сила на ЕС в глобалната среда и неговите способности да бъде възприеман като субект в международните отношения, който е способен да защитава интересите на своите членове като единно цяло пред останалия свят, без да провокира съмнение в собствената си надеждност и интегритет.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

На база на извършените анализи в областта на суверенитета, неговата трансформационна сила и имплементацията на Единното европейско небе в контекста на международните отношения в дисертационното изследване могат да бъдат представени следните резултати и заключения:

По отношение на значението на суверенитета за държавите в съвременния свят и влиянието му върху интеграционните процеси в ЕС

Суверенитетът е възприет като динамично и трансформиращо се във времето понятие в контекста както на разбирането в рамките на националната държава, но най-вече и в международната среда и респективно в международните отношения. В този смисъл, следвайки логиката на направения анализ и в духа на изследването на процесите, свързани с имплементацията на Единното европейско небе в контекста на увеличаването на политически интегритет и значимост на ЕС е:

- Формулирана е работна дефиниция за суверенитет в контекста на научното изследване. Суверенитет е разбран като основна движеща сила за държавите като субекти във вътрешната и международна среда, чиито основни съдържателни елементи имат различно значение и важност, в зависимост от необходимостта на държавата да се приспособява в определени условия и контекст.
- Разработен е модел на различните състояния в международната среда в контекста на трансформацията на суверенитет и на променливите, които го определят, както и модел за представяне на трансформацията на суверенитета чрез три основни процеса.
- Формулирани са 12 правила за “управление” на хаоса в международните отношения, които могат да бъдат отправна точка за бъдещи изследователски трудове;
- Разгледани са алтернативни начини, чрез които могат да се изследват определени специфични ситуации в международните процеси. Те представляват израз на това как конструкциите определят нашето съществуване и как чрез тях могат да бъдат обяснени както по-прости явления, така и процеси в

международните отношения. Ключова е ролята на контекста или структурата, в която се случва конкретна ситуация, както и на самите агенти – с тяхното поведение, взаимодействия, идеи, знание, въображение. Те буквално създават пространство за промени и иновации, което поражда и нова идентичност. Тя не е константна, а е променлива в зависимост от това, което ще се случи в бъдеще и от множеството различни взаимодействия, промяната в контекста или влиянието на фактори от външната среда, които оказват своето влияние на структурата.

Основните изследователски изводи от изследването във връзка с гореизложеното са:

- Политическата значимост на държавите в съвременния свят е зависима и от способността им да припознаят неговата трансформираща се същност. Тя се явява и необходимо условие за постигане на гъвкавост и адаптивност, както във външнополитическия контекст, така и в международните отношения.
- Отстъплението ѝ за сметка на ограничаването на правомощията ѝ не прави суверенната държава по-малко значима или по-малко съществуваща, а напротив – спомага за нейното утвърждаване като надежден партньор и активен участник в условия на засилено сътрудничество, особено в реализиране на политики в конкретна област на наднационално ниво, валидно в конкретния случай с ЕС.
- Поредицата от трудности, пред които са изправени националните държави в рамките на ЕС по отношение на постигане на политически интегритет и извеждането на ЕС като значим агент в глобалната среда, се коренят в бавното осмисляне на променящите се условия и необходимостта от реконцептуализиране на значението на основни понятия, касаещи държавата и поведението ѝ в съвременните условия. В течение на изследването са формулирани три конкретни стъпки за решаване на този проблем:
 - На първо място държавите в ЕС следва да осмислят стремежа си към постигането на самостоятелни успехи, което потенциално би ги разграничило от общото си европейско семейство или да се възползват от положителните резултати в следствие на сътрудничеството като градивна сила за увеличаване на общата европейска сила и значимост в конкретна област;

- На второ място е необходимостта от създаването на механизми, които да подобряват разбирането за интеграцията в различни области и да изградят ефикасни модели, на базата на които да се дефинира общата посока на държавите по отношение на трансформацията на суверенитета и институционалните механизми, които са приложими за конкретни европейски политики и действия;
 - И на трето място – формирането на политическа идентичност и на легитимност на действията на ЕС, припознати като следствие от възприемане на необходимостта от трансформация на суверенитета и на изграждане на доверие между държавите членки в Съюза.
- Разграничаването на типовете компетентности, предоставени от държавите на ЕС, е съществен елемент в процеса на динамично разбиране и възприемане на националния суверенитет от всяка една от тях. Начинът, по който се възприемат тези процеси, може да създаде деструктивен ефект по отношение на Съюза в бъдеще – както в качеството му на икономическа, така и в качеството му на политическа сила.
 - Отдаване от страна държавите членки на суверенитет в повече области на изключителна компетентност и приобщаване на държавите и тяхното население към необходимостта от постигането на вътрешно единение, което ще създаде предпоставки и за утвърждаване на външнополитическата дейност и значение на ЕС в глобален аспект.
 - ЕС като уникална система в международните отношения създава и обогатява ежедневно свой собствен контекст и надгражда своята собствена структура и значимост;
 - Неговата комплексност – не само идейна, но и организационна и функционална, създава редица отделни подструктури, специфични по своята значимост, агентство, комуникации, ценности, интереси и достижения.
 - Развитието на инициативата Единно европейско небе в контекста на гореизложеното следва да бъде разгледано в рамките на две съществени явления в рамките на международните отношения в системата на ЕС:

- През призмата на задълбочаването на интеграционните процеси в области от значим национален интерес, които изискват преформулиране на разбирането за суверенитет и неговата идейна и практическа трансформация, особено и в условия на дезинтеграционни процеси;
- Чрез процеса на формирането на ценности, идеи, вярвания и норми чрез комуникации и въображение през призмата на конструктивизма с оглед практико-приложната му стойност в разбирането на сложния модел на взаимодействие и неговата успеваемост в областта на споделяне на управлението и контрола на въздушното пространство.
- За конструктивизма ключово значение имат идеите, които по своята същност са нематериални, но съществуват и влияят на участниците в международните отношения. Следвайки същата логика, значението на суверенитета за националните държави, води до забавяне в процеса на отдаването на суверенитет към ЕС. Това е породено именно от желанието на национално ниво да съхранят този определящ ги идеен комплекс, който е част от сътворената социална конструкция.
- Позициите на конструктивизма по отношение на останалите теории в МО показват неговата новаторска и многостранна природа, която се определя от многообразието на идеи, взаимодействия, ценности, норми, език и формиращите се идентичности.
- Конструктивизмът притежава незаменимото свойство да обяснява света, чрез способността му да съществува в условия, които го освобождават от ограничения – той е такъв, какъвто го направят агентите; той не е статичен, а динамичен – резултат от взаимодействието на агентите; той създава възможности, а не ограничения, защото приема промяната на идеи, отношения, идентичности и интереси като естествени явления част от процеса на комуникация и взаимодействие между хората и между държавите.
- Политическият интегритет на ЕС може да бъде постигнат чрез дълбочинно анализиране и разбиране на поведението на агентите през призмата на непрекъснатото създаване от тях социални конструкции и взаимодействия. Тяхното омаловажаване представлява съществен фактор, възпрепятстващ постигането на

политическо единство в ЕС, което ще доведе до невъзможност за реализацията на глобална политическа роля на ЕС.

По отношение на основните факторите, които водят и могат да доведат до серия от отделящи се от Съюза държави

- Основните фактори, свързани с поведението и склонността на държавите за отдаване на суверенитет в ЕС са наличието на сериозни икономически неравновесия между членовете, неразбиране и неправилно прилагане на европейското законодателство във вътрешния правов ред, ролята на политическите елити, заинтересованите страни и междуправителствените отношения при формирането на политики и гарантирането на националната сигурност.

По отношение на влиянието на трансформацията на интеграционните процеси в ЕС и готовността на държавите да се адаптират в името на един политически по-значим съюз?

- В един многоизмерен и изключително сложен контекст, в който оперират ЕС и отделните държави, следва да се потърсят решения, отнасящи се до:
 - Осъзнатото разбиране за суверенитета като позитивна сила, а не ограничаващ фактор;
 - Избор на подход за взаимодействие в ЕС, който да бъде насърчаван, междуправителствен или наднационален – смесена система между двата подхода е свързана с повишаване на нивото на неопределеност и отдалечаване от изграждането на обща европейска идентичност и задълбочаващо се неразбиране от страна на държавите членки на същността на Съюза;
 - Преформулиране на политиките на Съюза в областта на решаване на проблемите, свързани с икономическия дисбаланс;
 - Фокус върху развитие на икономическия и финансов сектор на наднационално ниво, решаване на проблемите на тези нива и последваща работа върху задълбочаване на сътрудничеството в областта на сигурността и отбраната и респективно политическата интеграция;

- Насърчаване на осмислянето и правилно прилагане на европейското законодателство във вътрешния правов ред.

По отношение на успешното развитие на управлението на европейското въздушно пространство и необходимостта от гъвкаво разбиране за суверенитет

- Реализацията на ЕЕН се случва в условия на сблъсък на интереси между различните участници, с акцент по-скоро върху постигане на по-висока рентабилност, отколкото на сближаване на визиите на различните участници и склонност към обръщане на повече внимание към удовлетворяване на националните интереси на всяка една държава.
- Потенциалът за успех на държавите в ЕС да се справят с управлението на въздушното пространство в контекста на необходимостта от гъвкаво разбиране за суверенитет е спорна тъй като пред тях стоят три основни предизвикателства, които възпрепятстват пълната и успешна имплементация на Единното европейско небе - противопоставящите се интереси, липсата на достатъчно сътрудничество и твърде продължителния процес на имплементация;

По отношение на имплементацията на Единното управление на европейското въздушно пространство за изграждане на политическа идентичност и сила на ЕС в глобалната среда

- Противопоставящите се интереси, липсата на достатъчно сътрудничество и твърде продължителния процес на имплементация, като проблеми пред успешното управление на въздушното пространство, за конкретния предмет на изследователски интерес. Те имат своето значение и за изграждането на политическа идентичност и сила на ЕС в глобалната среда и неговите способности да бъде възприеман като субект в международните отношения, който е способен да защитава интересите на своите членове като единно цяло пред останалия свят, без да провокира съмнение в собствената си надеждност и интегритет.
- Спецификата на самото въздушно движение налага определени технически пречки пред съвместното управление, но не по-малко значение за постигане на единно управление има съдържаността на държавите към предоставянето на суверенитет в тази област с оглед на значението ѝ за националната сигурност.

Не на последно място трябва да се отбележи, че модернизацията на управлението на въздушното движение в Европа представлява технологичната основа на единното европейско небе. Конкретната цел е да се осигури за Съюза високоефективна инфраструктура за управление на въздушното движение, която ще даде възможност за безопасно и екологосъобразно функциониране и развитие на въздушния транспорт. Но зад тази цел стои и същинската по-глобална цел - успешната имплементация на Единното европейско небе да допринесе за постигането на един по-сигурен и силен Европейски съюз, чиито държави-членки умеят да боравят далновидно с богатия инструментариум, който тази уникална наднационална организация им предоставя. По този начин ЕС ще бъде в състояние да покаже на света, че “управлението на трансформацията на суверенитета” е възможно и е необходимо в един наситен на събития и технологични открития свят. Свят, в който гъвкавостта и визионерството на държавите членки за едно още по-силно и комплексно сътрудничество в ЕС, може да се окаже ключово за подреждането на световния ред с отредено значимо място за единна Европа.

СПРАВКА ЗА НАУЧНИТЕ И НАУЧНО-ПРИЛОЖНИТЕ ПРИНОСИ В ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

Дисертационното изследване засяга област от специфичен характер, обект на строги регулации поради комплексността и сложността на технологично-оперативната ѝ същност, анализирано през призмата на международните отношения, което го прави едното от малкото в българската литература насочено изследване със следните приноси:

Нов обект на изследване за българската литература - обособяване на ролята и политико-практическата значимост на трансформацията се суверенитет на държавите и в частност в ЕС през призмата на конструктивистката теория в контекста на реализацията концепцията за Единно европейско небе, управлението на въздушното пространство като специфичен обект на научно изследване.

Обогатяване и надграждане на съществуващите знания

- Разработен е Модел на различните състояния в международната среда в контекста на трансформацията се суверенитет и на променливите, които го определят (Първа глава, Фигура 1), който може да бъде приложен в рамките на бъдещи научни изследвания;
- Разработен е Модел за представяне на трансформацията на суверенитета чрез три основни процеса (Първа глава, Фигура 2), който може да бъде приложен в рамките на бъдещи научни изследвания;
- Формулирани са 12 правила за “управление” на хаоса в международните отношения (Първа глава);
- Идентифицирани са четири основни фактора, повлияващи поведението и склонността на държавите за отдаване на суверенитет в ЕС – наличието на сериозни икономически неравновесия между членовете, неразбиране и неправилно прилагане на европейското законодателство във вътрешния правов ред, ролята на политическите елити (епистемичните общности), заинтересованите страни и междуправителствените отношения при формирането на политики и гарантирането на националната сигурност като продукт и на социално взаимодействие. (Втора глава);

- Добиване на познание по отношение на проблемите при реализацията на единното управление на въздушното пространство и значението им в контекста на политическия интегритет на ЕС (Трета глава);
- Създаване на аналитична рамка, която интегрира в себе си важни фактори не само, свързани с наднационалното сътрудничество, но и със същинската оперативна специфика, свързана пряко с управлението на въздушното пространство - като неизменно свързани градивни елементи, за които всички заинтересовани страни следва да имат споделено разбиране с оглед на успешната имплементация на ЕЕН (Трета глава).

СПИСЪК НА ПУБЛИКАЦИИТЕ ПО ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

1. Тошева-Пешева, Б. (2018), Трансформация на суверенитета и поведението на държавите в условията на дезинтеграционни процеси, Изследователски етюди, том 9/2018, издателство „Авангард Прима“, София, стр.36-64, ISBN 978-619-239-038-9

2. Тошева-Пешева, Б. (2017), (Br)EXIT(S) и предизвикателствата пред Единното европейско небе, „Европейски разногласия и световен хаос“, стр. 320-332 Издателски комплекс – УНСС, ISBN 978-619-232-053-9

3. Тошева-Пешева, Б. (2017), Новите идентичности в Европейския съюз през призмата на суверенната държава, „ЕС след 2020 г.: В търсене на идентичност, устойчивост и растеж“, София, стр. 106-115 ISBN 978-619-90953-0-0
<http://www.becsa-bg.eu/wp-content/uploads/2017/05/2017-BESA-Conference-Papers.pdf>

4. Тошева-Пешева, Б., Славков, Н., Алексиева, Н., и др. (2017), Обща европейска армия/Единно европейско небе – хипотеза или идея от ново поколение?, „Европейски код: Сигурност“, Фондация „Фридрих Еберт“, „Център за европейски и международни изследвания“, София, стр. 14-21, ISBN 978-954-2979-30-2

<http://library.fes.de/pdf-files/bueros/sofia/14066.pdf>

5. Тошева-Пешева, Б. (2016), Европейският съюз и новите предизвикателства пред трансформацията на суверенитета - перспективи, Доклади от съвместна докторантска конференция на катедра “Европеистика” и катедра “Политология”, Философски факултет на Софийски университет “Св. Климент Охридски” “Бъдещето на ЕС - ново начало или предизвестен край? , Софийски университет “Св. Климент Охридски” и Фондация за свободата “Фридрих Науман”, стр. 47-56, ISBN 978-954-8702-37-79

https://www.uni-sofia.bg/index.php/bul/content/download/167023/1179389/version/1/file/B_ES.pdf

ИЗПОЛЗВАНА И ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

На български език

Книги, студии, монографии, статии в научни сборници и списания

1. Василева Е. (2019), *"Приложна трансформация на теориите за международните отношения"*, Издателски комплекс УНСС, София, ISBN: 9786192322434
2. Василева Е. (2011), *"Класически реализъм и либерализъм в международните отношения"*, Основни термини, използвани в учебния процес, Том III Политически науки, стр. 176-177, Издателски комплекс УНСС, София, ISBN: 9789546442451
3. Василева Е. (2011), *"Конструктивизъм в международните отношения"*, Основни термини, използвани в учебния процес, Том III Политически науки, стр. 189-190, Издателски комплекс УНСС, София, ISBN: 9789546442451
4. Василева Е. (2011), *"Глобално управление/Global governance"*, Основни термини, използвани в учебния процес, Том III Политически науки, стр. 97, Издателски комплекс УНСС, София, ISBN: 9789546442451
5. Владимиров И. (2005), *"Международно публично право"*, изд. Ромина, София, ISBN: 9548971240
6. Георгиев А. (2011), *"Световен ред/World order"*, Основни термини, използвани в учебния процес, Том III Политически науки, стр. 385-386, Издателски комплекс УНСС, София, ISBN: 9789546442451
7. Георгиев А. (2011), *"Суверенитет/Sovereignty"*, Основни термини, използвани в учебния процес, Том III Политически науки, стр. 414-415, Издателски комплекс УНСС, София, ISBN: 9789546442451
8. Доуърти Дж., Пфалцграф Р. (2004), *"Теории за международните отношения"*, част втора, изд. Атика, София, ISBN: 9547291998
9. Драганов Ж. (2012), *"Право на Европейския съюз"*, Издателски комплекс УНСС, София, ISBN: 9786192327231
10. Драганов Ж. (2019), *"Брекзит и постоянното гражданство на Европейския Съюз"*, Сборник с доклади от Международна научна конференция: Въздействие

- на международното право и правото на ЕС върху българската правна система, стр. 237-244, Издателски комплекс УНСС, София, ISBN: 9786192322267
11. Кисинджър Х. (1997), *"Дипломацията"*, Книгоиздателска къща "Труд", София, ISBN: 9545280697
 12. Мирчева Х. (1999), *"Съвременна история. Светът в история на XX век"*, Издателска къща СОФИ-Р, София, ISBN: 9546380711
 13. Радев Д. (2011), *"Референдум"*, Основни термини, използвани в учебния процес, Том III Политически науки, стр. 357-376, Издателски комплекс УНСС, София, ISBN: 9789546442451
 14. Хобс Т. (1970), *"Левиатан"*, Издателство Наука и Изкуство, София
 15. Янков Г. (2006), *"Политологичната мисъл от Древността до наши дни - Трето издание"*, Университетско издателство Стопанство, София, ISBN: 9544943455
 16. Янков Г. (2011), *"Държава/State"*, Основни термини, използвани в учебния процес, Том III Политически науки, стр. 120-122, Издателски комплекс УНСС, София, ISBN: 9789546442451

Документи

17. Официален вестник на Европейския Съюз (2012), *"Консолидиран текст на Договора за функционирането на Европейския съюз"*,
<http://eur-lex.europa.eu/legal-content/BG/TXT/?uri=celex%3A12012E%2FTXT>
[последно посетен на 02.05.2023 г.]
18. Справочник за Европейския съюз (2023), *"Въздушен транспорт: Единно европейско небе"*,
https://www.europarl.europa.eu/erpl-app-public/factsheets/pdf/bg/FTU_3.4.8.pdf
[последно посетен на 02.05.2023 г.]

Доклади

19. Боцев А. (2018), *"Единно европейско въздушно пространство - предизвикателства пред въздушния суверенитет на Република България"*

На английски език

Книги, студии, монографии, статии в научни сборници и списания

20. Barkin J., Cronin B. (1994), *"The state and the nation: changing norms and the rules of sovereignty in international relations"*, International Organization, Том 48, Изд. 1, стр. 107-130, Cambridge University Press,
<https://doi.org/10.1017/S0020818300000837> [последно посетен на 02.05.2023 г.]
21. Bartelson J. (1995), *"A Genealogy of Sovereignty"*, Cambridge University Press, ISBN: 9780511586385, <https://doi.org/10.1017/CBO9780511586385>
22. Bartelson J. (2014), *"Sovereignty as Symbolic Form"*, Routledge, ISBN: 9780415446839
23. Baumgartner M., Finger M. (2014), *"The Single European sky gridlock: A difficult 10-year reform process"*, Utilities Policy, Том 31, стр. 289-301, Elsevier B.V.,
<https://doi.org/10.1016/j.jup.2014.03.004> [последно посетен на 02.05.2023 г.]
24. Bodin J. (1992), *"On Sovereignty: Four Chapters From Six Books of the Commonwealth"*, Cambridge University Press, ISBN: 9780521342063,
<https://doi.org/10.1017/CBO9780511802812> [последно посетен на 02.05.2023 г.]
25. Brezonakova A., Badanik B., Davies R. (2021), *"Brexit in Air Transport after 2020"*, SHS Web of Conferences, Том 92, EDP Sciences,
<https://doi.org/10.1051/shsconf/20219209001> [последно посетен на 02.05.2023 г.]
26. Cook A. (2007), *"European Air Traffic Management: Principles, Practice and Research"*, Routledge, ISBN: 9781138255760
27. Dar A., Sayed J. (2017), *"The Evolution of State Sovereignty: A historical overview"*, International Journal of Humanities and Social Science Invention, Том 6, Изд. 8, стр. 8-12, Invention Journals
28. Donnelly J. (2000), *"Realism and International Relations"*, Cambridge University Press, ISBN: 9780521597524, <https://doi.org/10.1017/CBO9780511612510>
[последно посетен на 02.05.2023 г.]
29. Eilstrup-Sangiovanni M. (2022), *"Ordering global governance complexes: The evolution of the governance complex for international civil aviation"*, The Review of International Organizations, Том 17, стр. 293-322, Springer Nature

30. Etzioni A. (1996), *"The Responsive Community: A Communitarian Perspective"*, American Sociological Review, Том 61, Изд. 1, стр. 1-11, American Sociological Association, <https://doi.org/10.2307/2096403> [последно посетен на 02.05.2023 г.]
31. Ferguson Y., Mansbach R. (1989), *"The State Conceptual Chaos and the Future of International Relations Theory"*, Lynne Rienner Publishers, ISBN: 9781685852504, <https://doi.org/10.1515/9781685852504> [последно посетен на 02.05.2023 г.]
32. Haas E. (2004), *"The Uniting of Europe: political, social and economic forces 1950-1957"*, University of Notre Dame Press, ISBN: 0268043469, <https://doi.org/10.2307/j.ctv19m62zk> [последно посетен на 02.05.2023 г.]
33. Hay C. (2002), *"Political Analysis: A Critical Introduction"*, Red Globe Press London, ISBN: 9780230629110, <https://doi.org/10.1007/978-0-230-62911-0> [последно посетен на 02.05.2023 г.]
34. Krasner S. (2004), *"Sharing sovereignty. International Security"*, International Security, Том 29, Изд. 2, стр. 85-120, The MIT Press
35. Kyris G. (2022), *"State recognition and dynamic sovereignty"*, European Journal of International Relations, Том 28, Изд. 2, стр. 287-311, SAGE journals, <https://doi.org/10.1177/13540661221077441> [последно посетен на 23.11.2023 г.]
36. Lawless C. (2020), *"Assembling airspace: The Single European Sky and contested transnationalities of European air traffic management"*, Social Studies of Science, Том 50, Изд. 4, стр. 680-704, SAGE journals, <https://doi.org/10.1177/0306312720920704> [последно посетен на 01.02.2024 г.]
37. Lawless C. (2014), *"Bounding the vision of a Single European Sky"*, The Geographical Journal, Том 180, Изд. 1, стр. 76-82, The Royal Geographical Society, <https://doi.org/10.1111/geoj.12038> [последно посетен на 02.05.2023 г.]
38. Leon P. (2022), *"Introduction to Air Law"*, Kluwer Law International, ISBN: 9789403546834
39. Leon P. (2011), *"Achieving the Single European Sky: Goals and Challenges"*, Kluwer Law International, ISBN: 9789041137302
40. MacCormick N. (1999), *"Questioning Sovereignty: Law, State, and Nation in the European Commonwealth"*, Oxford University Press, ISBN: 9780191713118, <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780198268765.001.0001> [последно посетен на 02.05.2023 г.]
41. Maftai J. (2015), *"Sovereignty in International Law"*, Acta Universitatis Danubius. Juridica, Том 11, Изд. 1, Danubius University Press

42. Matanock A. (2014), *"Governance delegation agreements: shared sovereignty as a substitute for limited statehood"*, *Governance*, Том 27, Изд. 4, стр. 589-612, Wiley-Blackwell, <https://doi.org/10.1111/gove.12067> [последно посетен на 02.05.2023 г.]
43. Milner H. (1992), *"International Theories of Cooperation Among Nations Strengths and Weaknesses"*, *World Politics*, Том 44, Изд. 3, стр. 466-496, Cambridge University Press and A J.R. Groom *The Setting in World Society*, <https://doi.org/10.2307/2010546> [последно посетен на 02.05.2023 г.]
44. Motyka A., Njoya E. (2020), *"Single European Sky: The progress so far"*, *Journal of Aerospace Technology and Management*, Том 12, Instituto de Aeronautica e Espaco-IAE, <https://doi.org/10.5028/jatm.v12.1175> [последно посетен на 02.05.2023 г.]
45. Nagan W., Haddad A. (2012), *"Sovereignty in Theory and Practice"*, *San Diego International Law Journal*, Том 13, Изд. 2, University of San Diego, Academic Journals
46. Nau H. (2020), *"Perspectives on International Relations: Power, Institutions, and Ideas"*, CQ Press, ISBN: 9781544374369
47. Onuf N. (1991), *"Sovereignty: outline of a conceptual history"*, *Alternatives: Global, Local, Political*, Том 16, Изд. 4, стр. 425-446, SAGE Publications, Inc.
48. Peterson J. (2018), *"12 Rules for Life. An Antidote to Chaos"*, Random House Canada, ISBN: 9780345816023
49. Reus-Smit C. (2005), *"Theories of International Relations"*, Palgrave Macmillan, ISBN: 9781403948656
50. Serafimova T., Finger M. (2019), *"Single European Sky: the way forward"*, Robert Schuman Centre, Изд. 2019/02, Florence School of Regulation, Transport Area, Robert Schuman Centre for Advanced Studies, European University Institute, <https://doi.org/10.2870/425159> [последно посетен на 02.05.2023 г.]
51. Shrewsbury S. (2005), *"September 11th and the Single European Sky: Developing Concepts of Airspace Sovereignty"*, *Journal of Air Law and Commerce*, Том 68, Изд. 1, Southern Methodist University
52. Tosa H. (2017), *"Global constitutional order and the deviant other: reflections on the dualistic nature of the ICC process"*, *International Relations of the Asia-Pacific*, Том 18, Изд. 1, стр. 45-70, Oxford University Press, <https://doi.org/10.1093/irap/lcx023> [последно посетен на 14.12.2023 г.]

53. Undertaking S. (2020), *"European ATM master plan"*, Publications Office in Luxembourg, ISBN: 9789292161347, <https://doi.org/10.2829/695700> [последно посетен на 02.05.2023 г.]
54. Volk C. (2022), *"The Problem of Sovereignty in Globalized Times"*, Law, Culture and the Humanities, Том 18, Изд. 3, стр. 716–738, SAGE Publications Ltd, <https://doi.org/10.1177/1743872119828010> [последно посетен на 02.11.2023 г.]
55. Weber C. (2005), *"International Relations Theory: A Critical Introduction"*, Routledge, ISBN: 9780415342087
56. Wendt A. (1992), *"Anarchy is what states make of it: the social construction of power politics"*, International Organization, Том 46, Изд. 2, стр. 391-425, Cambridge University Press, <https://doi.org/10.1017/S0020818300027764> [последно посетен на 02.05.2023 г.]
57. Wright H. (1977), *"Toward an Explanation of the Origin of the State"*, Explanation Of Prehistoric Change, стр. 215-217, University of New Mexico Press

Статии

58. Amadeo K. (2021), *"Largest Economies in the World"*, The Balance Website, <https://www.thebalance.com/world-s-largest-economy-3306044> [последно посетен на 02.05.2023 г.]
59. Bothe M. (2009), *"The Judgement of the German Federal Constitutional Court regarding the constitutionality of the Lisbon Treaty"*, Istituto Affari Internazionali, https://ciaotest.cc.columbia.edu/wps/iai/0017874/f_0017874_15320.pdf [последно посетен на 11.12.2023 г.]
60. Debyser A. (2022), *"Air transport: Single European Sky"*, European Parliament Official Website, <https://www.europarl.europa.eu/factsheets/en/sheet/133/air-transport-single-european-sky> [последно посетен на 02.05.2023 г.]
61. Directorate-General for Mobility and Transport, European Commission (2023), *"What do we want to achieve?"*, https://transport.ec.europa.eu/transport-modes/air_en#:~:text=A%20strategically%20important%20sector%20that,or%202.1%25%20to%20European%20GDP. [последно посетен на 02.05.2023 г.]

62. Directorate-General for Mobility and Transport, European Commission (2023), *"Single European Sky II+"*, https://transport.ec.europa.eu/transport-modes/air/single-european-sky/single-european-sky-ii_en [последно посетен на 02.05.2023 г.]
63. Directorate-General for Mobility and Transport, European Commission Official Website (2023), *"External Aviation Policy"*, https://transport.ec.europa.eu/transport-modes/air/international-aviation/external-aviation-policy_en [последно посетен на 02.05.2023 г.]
64. Directorate-General for Mobility and Transport, European Commission Official Website (2023), *"Security and Safety"*, https://transport.ec.europa.eu/transport-themes/security-safety_en [последно посетен на 02.05.2023 г.]
65. Directorate-General for Mobility and Transport, European Commission Official Website (2023), *"Single European Sky"*, https://transport.ec.europa.eu/transport-modes/air/single-european-sky_en [последно посетен на 02.05.2023 г.]
66. Encyclopedia Britannica (2016), *"Harold Lasswell (American political scientist)"*, <https://www.britannica.com/biography/Harold-Lasswell> [последно посетен на 02.05.2023 г.]
67. European Commission, Mobility and Transport (2023), *"Air/Internal Market"*, https://transport.ec.europa.eu/transport-modes/air/internal-market_en [последно посетен на 02.02.2024 г.]
68. European Parliament Official Website (2023), *"EU Budget at a Glance"*, http://web.archive.org/web/20160301040420/http://www.europarl.europa.eu/external/html/budgetataglance/default_en.html#france [последно посетен на 02.05.2023 г.]
69. Graham D. (2023), *"Heraclitus"*, Internet Encyclopedia of Philosophy Website, <https://iep.utm.edu/heraclit> [последно посетен на 02.05.2023 г.]
70. Heirannia J. (2018), *"No theory explains everything: Prof. Nicholas Onuf"*, Teheran Times, <https://www.tehrantimes.com/news/428831> [последно посетен на 02.05.2023 г.]
71. Janzen J. (2019), *"A4E Urges EU to Make Aviation a Future Political Priority"*, Airlines for Europe, <https://a4e.eu/publications/a4e-urges-eu-to-make-aviation-a-future-political-priority/> [последно посетен на 02.05.2023 г.]

72. Klisauskaite V. (2022), *"The story of the first low-cost carrier in the United States"*, AEROTIME HUB,
<https://www.aerotime.aero/articles/30498-first-low-cost-carrier-in-the-united-states>
[последно посетен на 12.12.2023 г.]
73. Leon P., Buissing N. (2020), *"Study on the SES2+ Proposal of the European Commission"*, Functional Airspace Block Europe Central,
[https://www.fabec.eu/images/user-pics/pdf-downloads/Study%20on%20SES2wrtSovergnty\(101220\)-V1.0.pdf](https://www.fabec.eu/images/user-pics/pdf-downloads/Study%20on%20SES2wrtSovergnty(101220)-V1.0.pdf) [последно посетен на 02.05.2023 г.]
74. Leonard M., Shapiro J. (2019), *"Strategic sovereignty: How Europe can regain the capacity to act"*, European Council on Foreign Relations,
https://ecfr.eu/publication/strategic_sovereignty_how_europe_can_regain_the_capacity_to_act/ [последно посетен на 02.05.2023 г.]
75. McClean P., Barker A. (2017), *"Will Brexit complicate landing rights for UK flights?"*, Financial Times,
<https://www.ft.com/content/57c0c01c-ef9c-11e6-930f-061b01e23655> [последно посетен на 02.05.2023 г.]
76. Meneghetti A., Perrotta P. (2023), *"Aviation Laws and Regulations United Kingdom 2023-2024"*, ICLG,
<https://iclg.com/practice-areas/aviation-laws-and-regulations/united-kingdom>
[последно посетен на 01.02.2024 г.]
77. Miller J. (2011), *"Hugo Grotius"*, Stanford University, Stanford Encyclopedia of Philosophy Website, <https://plato.stanford.edu/archives/spr2014/entries/grotius/>
[последно посетен на 02.05.2023 г.]
78. Morgan S. (2021), *"Airbus reveals 'zero-emission' plane plan"*, EURACTIV MEDIA NETWORK BV,
<https://www.euractiv.com/section/aerospace/news/airbus-reveals-zero-emission-plane-plan/> [последно посетен на 02.05.2023 г.]
79. NATO Official Website (2023), *"NATO Air Policing: Securing Allied airspace"*,
https://www.nato.int/cps/en/natohq/topics_132685.htm [последно посетен на 02.05.2023 г.]
80. Onuf N. (2016), *"Nicholas Onuf on the Evolution of Social Constructivism, Turns in IR, and a Discipline of Our Making"*, Eidgenössische Technische Hochschule Zürich,
<https://css.ethz.ch/en/services/digital-library/articles/article.html/195339> [последно посетен на 02.05.2023 г.]

81. Onuf N. (2014), *"Interview - Nicholas Onuf"*, E-International Relations, <https://www.e-ir.info/2014/05/09/interview-nicholas-onuf/> [последно посетен на 02.05.2023 г.]
82. Oxford Reference (2023), *"Pooled sovereignty"*, <https://www.oxfordreference.com/display/10.1093/oi/authority.20110803100336931> [последно посетен на 24.11.2023 г.]
83. Patel O., Reh C. (2016), *"Brexit: The Consequences for the EU's Political System"*, University College London, Constitution Unit, ISBN: 9789290847236, <https://www.ucl.ac.uk/constitution-unit/sites/constitution-unit/files/briefing-paper-2.pdf> [последно посетен на 02.05.2023 г.]
84. Picardo E. (2023), *"An Economic Analysis of the Low-Cost Airline Industry"*, Investopedia, <https://www.investopedia.com/articles/investing/022916/economic-analysis-lowcost-airline-industry-luvdal.asp> [последно посетен на 12.12.2023 г.]
85. Ruparel R. (2015), *"The mechanics of leaving the EU - explaining Article 50"*, Open Europe, <https://web.archive.org/web/20180213052027/https://openeurope.org.uk/today/blog/the-mechanics-of-leaving-the-eu-explaining-article-50/> [последно посетен на 02.05.2023 г.]
86. SESAR Deployment Manager Official Website (2023), *"SESAR Deployment Manager"*, <https://www.sesardeploymentmanager.eu/> [последно посетен на 02.05.2023 г.]
87. Sarigül G. (2004), *"The Evolving Concept of Sovereignty in Air Law"*, Faculty of Law, Institute of Air Space Law, McGill University, <https://escholarship.mcgill.ca/concern/theses/2r36tz12f> [последно посетен на 02.05.2023 г.]
88. Serafimova T. (2019), *"a summary of discussions in 10th Florence Air Forum in Budapest"*, Florence School of Regulation, <https://fsr.eui.eu/the-observer-single-european-sky-the-way-forward/> [последно посетен на 02.05.2023 г.]
89. Stephenson Harwood LLP (2020), *"Brexit has landed. What are the consequences for the aviation industry?"*, <https://www.shlegal.com/insights/brexit-has-landed> [последно посетен на 02.05.2023 г.]

90. The Industry Affairs Committee of The International Air Transport Association - IATA (2018), *"A study of the effects of the United Kingdom leaving the European Union on airlines flying to and from the UK"*, <https://www.iata.org/contentassets/e22c55cf063a47d5915886f6675c1f39/iata-brexist-study.pdf> [последно посетен на 02.05.2023 г.]
91. United Nations Official Website (2023), *"Growth in United Nations membership"*, <https://www.un.org/en/about-us/growth-in-un-membership> [последно посетен на 02.05.2023 г.]
92. Welbourn M. (2016), *"EU air law: the impact of Brexit for the UK"*, Kennedys, <https://kennedyslaw.com/article/eu-air-law-the-impact-of-brexit-for-the-uk/> [последно посетен на 02.05.2023 г.]

Документи

93. CVCE (2023), *"Decision by the German Constitutional Court on the Treaty of Lisbon (30 June 2009)"*, https://www.cvce.eu/en/obj/decision_by_the_german_constitutional_court_on_the_treaty_of_lisbon_30_june_2009-en-8facbcac-b236-47c8-9db3-e2199d825cfb.html [последно посетен на 11.12.2023 г.]
94. European Commission (2015), *"An Aviation Strategy for Europe"*, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52015DC0598> [последно посетен на 02.05.2023 г.]
95. ICAO (2013), *"Working Paper: Worldwide Air Transport Conference (ATCONF)"*, <https://www.icao.int/Meetings/atconf6/Documents/WorkingPapers/ATConf.6.WP.080.1.en.pdf> [последно посетен на 11.12.2023 г.]
96. International Civil Aviation Organization (2006), *"Convention on International Civil Aviation - Doc 7300"*, <https://www.icao.int/publications/Pages/doc7300.aspx> [последно посетен на 02.05.2023 г.]
97. International Civil Aviation Organization (2016), *"Global Air Navigation Plan - Doc 9750"*, <https://www.icao.int/publications/pages/publication.aspx?docnum=9750> [последно посетен на 02.05.2023 г.]
98. UK Parliament (2023), *"Airport Slot Allocation and Single European Sky, Sixth Report of Session 2021–22"*,

<https://publications.parliament.uk/pa/cm5802/cmselect/cmeuleg/121-vi/12105.htm>

[последно посетен на 01.02.2024 г.]

Речи

99. Братал К. (2005), *"Основни принципи на правото на ЕС и ролята на националния съдия"*
100. Сантер Ж. (1998), *"Европейският съюз през 21-ви век: политическо джудже или световен актьор?"*